

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 6

Van oude en nieuwe regenten

In weerwil van de stedelijke reformatie was en bleef Breda een katholieke stad en hoefden de mensen niet van geloof te veranderen. Bij de jaarlijkse aanstelling van de schepenen werd vanaf 1568 daarentegen voornamelijk naar hun religie gekeken. Vanwege de gewijzigde politieke omstandigheden, was loyaliteit aan nieuwe machthebbers of een vorig regime datgene wat voortaan primair telde bij de keuze.¹ Geloof maakt daarnaast tevens deel uit van ieders eigen identiteit: in hoeverre was men bereid dit op te geven voor positiebehoud of wellicht positieverbetering? De kwestie van opportunisme is des te pregnanter omdat elders in de Republiek, ten gevolge van de Opstand, het meestal beperkt bleef tot één ‘alteratie’ en niet zes, zoals in Breda het geval was. Dat maakte de politieke reformatie, oftewel de protestantisering van het stadsbestuur, hier tot een langdurig proces. Nieuw bloed op het regeringspluche kon bovendien niet zomaar op bestelling worden geleverd: daar was tijd en aanpassing voor nodig van de stedelijke elite. Dit vormt de bredere achtergrond waartegen de ontwikkelingen in Breda dienen te worden geplaatst.

Gescheiden wegen: 1568-1590

De religieuze samenstelling van de politieke elite te Breda is voor de tweede helft van de zestiende eeuw, dankzij een tweetal studies, inmiddels goed onderzocht.² Ondanks dat het calvinisme een scheidslijn introduceerde, bleven de personele gevolgen vooralsnog beperkt. Aan de belangrijkste leidraden voor het kiezen van de schepenen bestond voor Alva bij de inname van de stad in 1568 nochtans geen twijfel:

Te kiezen personen wesende nut ende bequaem om aldaer wethouderen te zijn, ende bovenal die van gheenen secten oft quaede opinien in onsen heyligen christengeloove geïnfecteert oft gesuspecteert maer voir goede catholijcke personen gehouden ende geacht, ende nijet geneycht oft geaffectionneert en zijn totten dienst vanden prince van Oraengnijen, oft hem gunste oft faveur toedraegen.³

Behalve dat de landsheerlijke autoriteiten katholieken verkozen boven calvinisten, gold in de heerlijke stad Breda tevens een duidelijke anti-Oranje clausule. Aan de betrouwbaarheid van de stadsmagistraat werd openlijk getwijfeld: een deel van de

¹ Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 193-217.

² Groenveld, ‘Een notabele frontiere’; Van Immerseel, *Breda 1568-1600*.

³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21, brief aan De Quaederebbe d.d. 22-03-1568.

burgerij reageerde vijandig op de vervanging van het oude regime.⁴ Beide wensen bleken in de praktijk echter minder eenvoudig te vervullen, waardoor van een voltallige zuivering geen sprake kon zijn.⁵ In latere akten van aanstelling gedurende de eerste landsheerlijke periode (1568-1577) is er vaak sprake van dat de schepenen moesten 'qualifiez catholicques et de bonne conscience' zijn, waaruit wellicht al een zekere rekkelijkheid ten opzichte van Alvas oorspronkelijke bepalingen valt af te leiden. Uit de magistraat van 1568 werden nochtans drie schepenen verwijderd: Cornelis Wachmans, Godert van Luchtenberg en Andries van den Kieboom: allen kunnen als calvinist worden aangemerkt. Het prominentste slachtoffer was daarentegen stadssecretaris Bartholomeus van den Corput, wiens familie reeds vanaf begin zestiende eeuw de heren van Breda trouw had gediend.

Voor de eerste reeks benoemingen vanuit Brussel werd vertrouwd op het oordeel van drossaard Tseraerts en kanselier Heuvelmans (raad van de prins, later lid van de Raad van Beroerten) ter plaatse, beiden katholiek.⁶ Jacob Tseraerts was drossaard geweest sinds 1552 en zijn dochter Johanna was getrouwd met Pieter van Quaderebbe, gouverneur en Spaanse intendant in de stad van 1568 tot 1572. Een zoon Hendrik die was getrouwd met Anne van Brecht, dochter van de edelman Godert van Brecht die al vroeg in de zestiende eeuw een van de belangrijkste huizen in Breda liet bouwen⁷, werd eind zestiende eeuw ridder en burggraaf van Antwerpen.⁸ Ondanks deze sterke koningsgetrouwe antecendenten, gingen leden van de familie Tseraerts twee religieuze (en geografische) kanten op.⁹ Behalve de prominente rol van enkele individuen werd de positie van de raad- en rekenkamer te Breda, als uiting van Breda's positie als heerlijke stad, zo veel mogelijk in acht genomen wegens de gecompliceerdheid van de administratie van de goederen. Deze onderlinge verwevenheid van het domein werkte vooralsnog in het voordeel van plaatselijke families.

Inschakeling van de lokale bestuurlijke top geschiedde tevens in een ander opzicht. Bij latere keuzes werd mede het oordeel van pastoor Gobbings of de deken van het kapittel als blijk van katholiek keurmerk meegewogen.¹⁰ Behalve uitsluiting van calvinisten, was het namelijk tevens zaak de katholieken goed te onderscheiden: niet allen waren even rechtzinnig in de leer. Deze zogenaamde 'nulla heresi' verklaringen komen in deze periode bijvoorbeeld ook voor in Bergen op Zoom, Den Bosch, Steenberg en Geertruidenberg, daarmee een belangrijk instrument voor de samenstelling van de stedelijke elite door het landsheerlijk gezag in de Brabantse landstreek verradend.¹¹ Tot slot werden ook lokale tradities in acht genomen: gouverneur De Quaderebbe wist bijvoorbeeld keurig te melden dat de wetsverzetting in Breda traditioneel geschiedde op 'lundi apres la feste des trois roije', Verloren Maandag dus. Ten teken van de gematigde aanpak onder de landsheerlijke autoriteiten vonden na de eerste wetsverzetting de komende jaren geen grote wijzigingen plaats, op één kleine positiewisseling na: Goris Buysen als burgemeester in plaats van Jan van de Wouwer die schepen werd. Pas vanaf 1571 werden grootschaliger veranderingen doorgevoerd, maar deze waren eerder noodzakelijk van-

⁴ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 143.

⁵ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 22-26.

⁶ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 34-35; 56.

⁷ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

⁸ Zie over hem verder: Timmermans, *Patronen van patronage*, 76, daar aangehaald als schout-markgraaf.

⁹ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 34-35.

¹⁰ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21, bijlage bij brief De Quaederebbe d.d. 23-12-1574; bijlage bij brief D'Estournel d.d. 21-12-1575.

¹¹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30. Vergelijk: Kok, *Dekenaat in de steigers*, 368-369.

wege interne verschuivingen dan puur ingegeven door religie. De continuïteit bleef vooralsnog groot.

Bij de overgang van de stad in 1577 bleven slechts drie (katholieke) schepenen aan: Gerard van de Broeck als burgemeester en de schepenen (en oud-burgemeester) Godert Cheeus en Heymerick Adriaan Heymericks. Overigens was maar liefst tweeënhalve maand gewacht met de wetsverzetting tot in 1578, opnieuw een teken van de voorkeur om stabiliteit. Van begin af aan probeerde Willem van Oranje duidelijker zijn stempel op de magistraat te drukken, meer dan onder de landsheerlijke autoriteit het geval was geweest. Hoewel voorstander van religievrede, was een evenwicht tussen de twee partijen moeizaam te verkrijgen. Op jaarbasis werden in deze periode soms de helft of meer van de schepenen veranderd. Hoewel er in geloofstermen wederom geen sprake was van een absolute omslag verminderde de katholieke inbreng gestaag, met name vanaf 1580.¹² Na twee jaar burgemeester te zijn geweest, had Gerard van de Broeck al begin 1579 aangegeven van plan te zijn te willen verhuizen.¹³

Andersdenkenden werden dus allesbehalve uit de stad gejaagd, ook al voelden sommigen wel de drang om te vertrekken: men wilde graag van hun bestuurlijke diensten gebruik blijven maken. De continuïteit binnen het stadsbestuur, die tot dan toe redelijk had stand gehouden, begon desondanks te wankelen. Slechts twee schepenen, Claes Cornelisz. en mr. Hugo van Baerle, zaten in deze korte periode (1578-1581) elk jaar. Kenmerkend genoeg was de eerste calvinist en de tweede katholiek. Het aantal schepenen dat slechts één of twee jaar diende nam daarentegen toe. De Bredase regenten werden klaarblijkelijk steeds minder uit dezelfde vaste groep patriciërs geselecteerd.

De interne verschuivingen binnen het patriciaat kregen hun definitieve beslag in de volgende, tweede landsheerlijke periode die een veel duidelijker breuk te zien gaf dan na 1568. In de periode 1581-90 zaten nog slechts twee schepenen de hele rit uit: mr. Hugo van Baerle en Goris Buysen, de enigen die tevens bij de overgang van 1581 werden gehandhaafd. Van de 25 schepenen in deze periode waren er maar liefst 17 nieuwkomers. Hoewel velen voor het eerst schepen werden, bestonden er vanzelfsprekend de nodige familierelaties. Oudgedienden namen weliswaar het leeuwendeel van de posten waar, wegens toenemende onbetrouwbaarheid van de politieke elite was het nu tevens nodig magistraten van buiten de stad te halen.¹⁴ Nog altijd werd de hulp van de deken van het kapittel ingeroepen 'pour estre asseure de la catholicite des personnes.' Dit was echter niet de enige kwalificatie die telde: 'et aussij silz sont gens politiques et qualifiez pour gouverner mesmes en ung temps sij turbulent et dangereux, vue quil y a bien grande difference de gouverner en temps de paix et de tempeste.'¹⁵ Ook andere tijden vroegen om nieuwe mensen.

Gekoppeld aan de toenemende speurtocht naar betrouwbare regenten verliepen ook de aanstellingen steeds problematischer. In Brussel ging men zich intensiever buigen over de nominaties, maar de problemen ontstonden vooral door onduidelijkheden wie deze mocht plegen. Zij kwamen nu van zowel civiele kant (bijvoorbeeld de schout) als militaire (de gouverneur of commandant) uit Breda op het bureau van

¹² Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 31-45; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 44.

¹³ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 17r. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 90v d.d. 13-01-1579.

¹⁴ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 57-58.

¹⁵ ARB, Audiëntie 809/21, brief Sestich d.d. 26-12-1583.

de kanselier van de Raad van Brabant terecht. Na discrete informatiewinning en een mogelijk nader advies, was het finale woord aan de landvoogd. In september 1583 liet het gouvernement weten dat weliswaar voorheen de prins de schepenen koos, maar dat dit recht nu aan de kroon was vervallen namens wie dit door de Raad van Brabant werd uitgeoefend.¹⁶ Dit was waarschijnlijk een reactie op eerder ontstane onduidelijkheden en onderlinge onenigheid. De aanstellingen werden al-lengs ook politieker en vanzelf controversiëler.

Op de nominaties voor 1583 van de zijde van gouverneur Del Monte stond bijvoorbeeld Johan Petersz van Baerle als tesorier genoemd. Hoewel voldoende gerespecteerd - hij was burgerkapitein - sprak hij geen andere taal dan het Nederlands. In de communicatie met Brussel werd dit onoverkomelijk geacht: in zijn plaats werd daarom Johan Cheeuws benoemd. Deze was het jaar daarvoor voor het eerst als schepen benoemd en kwam uit een regentenfamilie. Reeds geweerd onder Willem van Oranje, resteerde voor Van Baerle slechts het ambt van weesmeester en later tienraad. Daarentegen ontbrak op het lijstje van de commandeur verrassend genoeg mr. Hugo van Baerle - 'homme fort catholijcke, scavant, et affectionne au service du roij' volgens de schout en anderen - en een belangrijke steunpilaar van het nieuwe bewind gezien diens continue aanstelling. Zijn juridische kennis werd tevens nodig geacht ter bevordering van de gang van zaken met betrekking tot de justitie van de stad.

De nominatie van Johan Marcelis werd daarentegen door hen weer afgewezen; deze werd als impotent en ongeschikt gekwalificeerd. Liever zag men mr. Sebrecht Sgraeuwen 'apparent de faire service a sa majeste.' De meeste problemen werden bevonden in de persoon van Willem Snellen. Aangeklaagd wegens doodslag was hij weliswaar vrijgesproken, maar bijgevolg het schepenenambt toch onwaardig.¹⁷ Een andere fundamentele verandering die ondertussen had plaatsgevonden was de bevordering van burgemeester Joost Cornelissen van den Broeck tot de lokale stadhouder, hoewel in Brussel grote onenigheid bestond over deze eenzijdige stap van de drossaard tot benoeming van een eigen substituut. Met de benoeming van een nieuwe drossaard in 1586, keerde Van den Broeck dan ook weer terug in de Bredase magistraat. Ook in de tweede helft van de jaren tachtig verliepen de benoemingen niet van een leien dakje, met ditmaal gouverneur Lanciavெಚ್ಚia in de hoofdrol.

Onder de nieuwe landvoogd Parma, een telg uit de beroemde Farnese familie die de stad begin 1589 zelfs nog even persoonlijk bezocht, zou de bezetting van Breda de komende jaren een Italiaans tintje krijgen. Eind 1586 werd door hem nog overlegd met de rekenkamer over de magistraatskeuze en het volgende jaar was er samspraak tussen hem, drost Van den Wijngaarden en ontvanger van de domeinen Sestich. In 1588 ging het echter goed mis. Eind januari klaagde de plaatselijke bestuurlijke top dat de lijst van schepenen was samengesteld buiten hun medeweten om, 'cause de grande confusion et schandale.' Hierbij werd tevens gewezen op de delicate politieke toestand nu men in afwachting was van een algemeen vredesakkoord.¹⁸ In reactie schreef de commandant nog dezelfde dag over een van de briefschrijvers, stadhouder Buijcx, dat deze was 'huomo di mala qualita e natura'. Deze poging tot zwartmaking van zijn critici lukte echter niet, want Parma verving vroegtijdig maar liefst drie schepenen.

¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1581-89, f. 63v d.d. 26-09-1583.

¹⁷ Ibidem, brief De Vos, Sestich en anderen d.d. 30-01-1583.

¹⁸ ARB, Audiëntie 809/21, brief Verreycken, Buijcx, Sestich en Gobbinx d.d. 29-01-1588.

Van Aert Roovers werd bevonden dat die in zijn jeugd het verkeerde pad had bewandeld, zowel in religieus als moreel opzicht; Pieter Janssen Fraey was graanhandelaar, waardoor hij volgens recente bepalingen van het gouvernement niet gekozen had mogen worden; Nicolaas Hey werd als Hollander aangemerkt, waarmee zijn benoeming in Brabant onwettig was.¹⁹ Hey kwam inderdaad uit Geertruidenberg waar hij als notaris werkzaam was en een jaar later zou terugkeren toen zijn geboorteplaats door de Spanjaarden was veroverd.²⁰ In een brief van 16 februari ging Lanciavecchia diep door het stof bij Parma en probeerde hij omstandig uit te leggen wat er allemaal was misgelopen bij zijn informatiewinning. Hij was daarbij vooral verkeerd ingelicht: zo zou Fraey, in plaats van in graan, in koren handelen; als persoon was deze echter hoe dan ook van een goed geweten. Verder had de commandant veel negatiefs te zeggen over diverse andere mensen in de stad. Dat de keuze aan katholieke kant in deze periode in feite zeer beperkt was, getuigen ook de latere benoemingen van zowel Johan Marcelis in 1589-90 ('fort fantasticq et facheulx') als Johan van Baerle 'aphoticaire (que encore quil soit homme de bien et catholicq, il at este avant la reduction de ceste ville capne. des bourgeois, oultre aussij est fort fantesticq' in 1590. Beiden waren eerder nog afgewezen, maar de meningen waren onderling kennelijk verdeeld over wie nu al dan niet gewenst was.

Hoewel het korte-termijn perspectief vanwege de veroveringen duidelijk overheerst bij de Bredase schepenbenoemingen in de tweede helft van de zestiende eeuw, is in onderstaande tabel geprobeerd de situatie in cijfers te bevatten. Leidraad hierbij is dat er op jaarbasis tien schepenfuncties vielen te vergeven; gekeken wordt tevens naar de verhouding oud-nieuw in de magistraat en naar het getal van de schepenen, die in dezelfde periode tevens in de tienraad zaten (het ondersteunende college van het stadsbestuur).

Tabel 6.1 Mutatieritme magistraat 1554-1590

periode	Functieduur	N (magistraat)	overlap tienraad
I 1554-1568	4,0 jaar	37 (26 nieuw)	12 (32,4 %)
II 1568-1577	5,0 jaar	20 (10 nieuw)	8 (40,0 %)
III 1578-1581	2,0 jaar	20 (10 nieuw)	10 (50,0 %)
IV 1582-1590	5,5 jaar	25 (17 nieuw)	12 (48,0 %)

De landsheerlijke perioden II en IV steken er in positieve zin uit: in beide perioden lag de gemiddelde functieduur van schepenen in de tweede helft van de zestiende eeuw het hoogst, wat wil zeggen dat er het minste aantal veranderingen werd gepleegd. Tegelijkertijd blijkt het toegenomen belang van de tienraad, waarmee een groeiende overlap ontstond qua personele bezetting. Schepenen die op grond van hun geloof uit hun ambt werden gezet, zetten hun bestuurlijke carrière vaak in de subalterne ambten voort (vooral dat van weesmeester).²¹ De calvinistische bovenlaag ontvluchtte echter de stad en riep zo confiscatie van hun goederen door de Spanjaarden over zich af, wat hun latere terugkeer zou bemoeilijken. Bekend is

¹⁹ Ibidem, brief Parma d.d. 08-02-1588. Als vervangers werden mr. Sebrecht Sgraeuwen, Joost Cornelissen en Hendrik Stevens aangesteld.

²⁰ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 57.

²¹ Ibidem, 22; 33; 51.

vooral de lijst met 34 van hun namen uit 1581.²² Deze lijst begint met de militaire en ambtelijke top van de stad, de gouverneur met zijn luitenanten, gevolgd door de raden en rekenmeesters van de domeinraad plus een aantal prominente en iets minder prominente burgers. Onder de laatste groep bevinden zich vier personen die na 1590 als schepen zouden terugkeren: Johan en Christiaan Bacx, Godevaart Montens en Hendrik Feckens. Verder keerde ook Bartholomeus van den Corput terug als griffier en secretaris.

Van de politieke elite op deze lijst keerden er meer niet terug dan wel, ondanks een relatief korte overbruggingsperiode van tien jaar: Claas Cornelissen, Godevaart Luchtenberg, Cornelis Wachmans, mr. Cornelis Buysen, mr. Jan van Etten en Anthonis Franssen. Met name van de laatste mag dit opvallend heten, want hij was door de calvinistische gemeente in 1578 expliciet naar voren geschoven als hun onderhandelaar bij de toelating van kerkelijke diensten in de stad. Diens nominatie als luitenant van de drost zat een verdere politieke carrière in de weg.²³ Hij zou na 1590 wel in de stad terugkeren maar werd belastingontvanger namens het land, een veel lucratiever ambt dan dat van schepen.²⁴ Ook enkele tienraden keerden niet terug op hun bestuurlijk niveau: Willem Jasper Wiltens en Cornelis Beens. Ondanks hun bewezen calvinisme, bleef de behoefte aan wisseling onder de politieke elite ook na 1590 kennelijk groot. Tussen de diverse omwentelingen in de stad en de gevolgen hiervan voor de religieuze samenstelling van de politieke elite zat weliswaar een oorzakelijk verband, maar zij was verre van exclusief. Zowel de religieuze situatie als de menselijke ziel was onder deze extreme omstandigheden vrij plooibaar: men stond pas aan het begin van een strijd met ongewisse afloop.

Het meewegen van de menselijke factor valt bijvoorbeeld goed aan te tonen aan de hand van de lotgevallen van enkele raadsheren van de domeinraad, lieden die qua positie veel meer hadden te verliezen dan de schepenen. Mark van Steeland zou als ontvanger-generaal van de prins van Oranje ruim tienduizend gulden voor de zaak van de opstandelingen hebben verduisterd van de Spanjaarden.²⁵ Hij werd dan ook in eerste instantie door de Spanjaarden uit zijn functie gezet, maar later toch weer in genade aangenomen. Omgekeerd verdacht men hem in 1594 in Holland ervan nog katholiek te zijn.²⁶ Een andere raadsheer, mr. Michiel Piggen, bleef daarentegen in Breda maar hij was in de eerste plaats een Oranjecliënt en pas op de tweede plaats katholiek. Persoonlijke loyaliteit kon dus zwaarder wegen dan geloof, al was dit niet iets wat iedereen zich kon veroorloven. De bestuurlijke en politieke elite van de stad slaagde er voorlopig wonderwel in verschillende regimes te dienen: er was nog duidelijk sprake van een overgangsfase, reden ook waarom bij de diverse overgaves de nadruk lag op een zekere mate van continuïteit. Pas na enkele jaren werden grotere wijzigingen doorgevoerd. Slechts de meest extremen onder de regenten aan weerszijden liepen het gevaar bij een overgave hun bestuurszetel te verliezen; in een volgende periode keerden zij desalniettemin vaak weer terug. Nochtans was het uitgangspunt aan de vooravond van 1590 dat katholieken het stedelijk patriciaat domineerden. Oude katholieke regentenfamilies als Buysen, Van den Broeck, Montens en Cheeus hielden stand terwijl de overleving van nieuwe calvinistische families als Van de Corput of Wachmans aan een dun draadje hing. Zij

²² Placidus, 'De religievrede', 60-62. Beermann vermeldt in zijn *Geschiedenis van Breda* (II, 40) abusievelijk dat het er 33 zijn. Voor de lijst zelf, zie: ARB, Audiëntie, inv.nr. 1428/1.

²³ Zie eerder hoofdstuk drie.

²⁴ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 42-43.

²⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 8.

²⁶ Ibidem, 40 speciaal n.162.

hadden weliswaar de keuze te vluchten of te blijven, maar waren in beide gevallen aan een verhoogd risico blootgesteld. De oorlog liet niemand ongemoeid.

Calvinisering: 1590-1625

Breda was in 1590, voorlopig althans, weer in Staatse handen gekomen. De inname werd alom gezien als een keerpunt in de Opstand, het eerste goede nieuws in jaren. De Bredase vesting zou in de beeldvorming en de publieke opinie een belangrijke rol gaan spelen, voor zover dat niet al eerder het geval was geweest.²⁷ Enkele weken na de inname vond op 22 maart de beëdiging van het nieuwe college plaats.²⁸ Nochtans werd de aanstelling van de zittende schepenen verlengd; zij hoefden alleen een nieuwe eed af te leggen ten overstaan van enige raadsheren van Maria van Nassau. Met ingang van 1591 geschiedde de aanstelling van de magistraat op de dag van de verovering met het turfschip, dat wil zeggen jaarlijks op 4 maart. Door middel van deze symbolische daad werd het motto andere tijden, nieuw regime duidelijk kracht bij gezet.²⁹ Of dit ook in Breda zo is overgekomen, is vooralsnog minder duidelijk: zoals wel vaker bleek de bestuurlijke praktijk weerbarstiger dan nieuwe beleidsvoornemens. Aan het begin van 1592 schreef Maurits aan de magistraat, evenals vorig jaar, te wachten met verandering tot 4 maart

niettegenstaende wij verstaen deselve veranderinghe daerbevorens opten verloren maendach gedaen geweest te sijne, zoo wij ook nijet geerne sien en souden dat ghij alleenlick voordien tijt van thien maenden u luyder respectie ampten en soudet bedienen, dije anderssins jaerlicks gewoon sijn te wesen.³⁰

Vanuit de stad waren kennelijk signalen binnengekomen dat men toch liever de oude regeling van Verloren Maandag wilde handhaven. Invoering van de nieuwe maatregel betekende volgens het kalenderjaar mogelijk twee maanden aan inkomstenverlies van de schepenen of anderszins aanpassingen aan de stedelijke administratie. Een zekere mate van lijfsbehoud gekoppeld aan respect voor tradities, die de landsautoriteiten eerder wel hadden getoond, lijkt hen dus niet vreemd te zijn geweest na drie omslagen binnen een generatie te hebben meegemaakt. Het zware geschut dat Maurits in de beginjaren na 1590 telkens inzette bij de wetsverzetten door de aanwezigheid van de gouverneur, de drossaard en de schout zal eventueel verzet al gauw hebben gesmoord.

De symboliek van 1590 is door een oudere generatie historici als Rogier en Van den Brandeler altijd opgevat als het beginpunt van een vrije snelle protestantisering van de politieke elite. In een artikel ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking van de verovering in 1990 heeft de historicus Groenveld dit punt reeds afdoende weerlegd.³¹ Belangrijkste bron hiervoor zijn enkele commentaren van drossaard Bernuy bij de nominaties (het dubbeltal) voor het schepenambt, plus dat van enkele andere bestuurders. Ook deze omslag betekende wederom geen onmiddellijke breuk met eerdere perioden. Het aantal katholieken bedroeg soms de helft van het aantal schepenen, een aandeel dat pas na 1600 langzaam werd teruggedrongen. Achter deze eenvoudige constatering, gaat echter een veel complexere realiteit

²⁷ Groenveld, "Breda is den Bosch waerd".

²⁸ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590.

²⁹ Hutton, *Merry England*, 148 e.v.

³⁰ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 1: brief Maurits d.d. 10-01-1592.

³¹ Groenveld, 'Een notabele frontiere'.

schuil. Drossaard Bernuy klaagde namelijk steen en been dat er niet voldoende geschikte kandidaten (dat wil zeggen calvinisten) voorhanden waren. Wat de drossaard betreft was het geloof dus ontegenzeggelijk de belangrijkste voorwaarde tot selectie, maar kon hij eenvoudigweg niet anders dan deels katholieken te kiezen. De problemen omtrent de religieuze gezindheid van regenten waren met name in de beginjaren bijzonder groot: 'ende wilde wel dat sij alle vanden religie waeren, midts dat sij daertoe bequam waeren.'³² Hoofdprobleem in de selectie bestond er dus uit hoe algemene (on)geschiktheid of sociaal aanzien viel te koppelen aan individuele religieuze bezwaren.

Problemen met kandidanten in spe konden buiten de formele criteria (Brabander, poorter en van echten bedde) om diverse vormen aannemen. Zelden werd zij zo expliciet gesteld als in het geval van zeepzieder Willem Jansz van Giffen, die 'nyet lesen noch sryven' kon. Deze vaardigheden waren voor zijn beroep wellicht minder noodzakelijk maar een schepen van de stad beslist onwaardig. Zijn optreden in de Bredase magistratuur was dan ook eenmalig in 1591, maar tekenend voor de grote problemen waarmee men vrijwel meteen werd geconfronteerd in het vinden van geschikte calvinisten. In de bezwaren vallen desondanks enkele bredere patronen te herkennen. Academisering lag onder de Bredase regenten niet hoog, iets waar reeds de landsheerlijke autoriteiten zich zorgen over hadden gemaakt.³³ Een correspondent van raadsheer Kinschot zag het gehalte van de regenten mede daarom somber in: 'ick quelle mij seer als ick bedachte datter sonderlinge geen veranderinge en sal comen tot welvaeren der stadt ende expeditie ter justitie'. Ook was de ene jurist de andere niet. Van advocaat mr. Hendrik Vogelsank, nochtans een zoon van de griffier van de domeinraad te Breda onder Willem van Oranje, werd later gezegd dat hij 'nullum gravitatem' had. In eerste aanleg had hij nochtans zelf vanwege zijn 'advocaetschappe' zijn aanstelling geëxcuseerd; wel diende hij nog vele malen als tienraad tot aan zijn dood in 1604.³⁴ Hier treedt opnieuw de merkwaardige rol van de tienraad in de Bredase politieke constellatie in werking. Vooraanstaande burgers die economisch actief waren prefereerden waarschijnlijk op eigen keuze de tienraad. Tegelijk typeert Vogelsank duidelijk de fluïde geloofspositie: ogenschijnlijk een calvinist, maar in 1590, 1592 en 1593 liet hij nog kinderen katholiek dopen.³⁵

De geloofskwestie was er bovendien niet alleen een van uitersten maar tevens of juist meer een van de middenposities, zoals te Breda al langer werd betracht. Hoewel het moeilijk was in deze sfeer neutraal te zijn (en te blijven), blijkt tenminste één persoon daar wel in te zijn geslaagd: mr. Hendrik van der Hagen, wiens vader begin jaren zestig twee keer schepen was geweest. Hij wordt in 1591 als 'politicus' omschreven, wat in de beeldspraak van die tijd staat voor een neutraal persoon. Aan welke kant van de scheidslijn hij stond was door zijn huwelijk met de dochter van mr. Godert van Luchtenberg, een onvervalste calvinist van het eerste uur, toch wel duidelijk.³⁶ Tot aan zijn dood in 1605 zou hij dan ook een belangrijke schepen vormen en zelfs burgemeester worden. Cornelis van Ceters was, behalve politicus, tevens 'bequaem' en bovendien een 'rentier': hiermee was Breda al evenmin rijkelijk bezaaid. Desondanks werd hij slechts één keer schepen in 1593, hoewel hij vrijwel het gehele decennium in de tienraad zat. Bredase regenten van na 1590 kunnen dus aanvankelijk in minimaal drie kampen worden verdeeld - ka-

³² NA, NDR inv.nr. 7998, f. 1r: C.T. aan Kinschot d.d. 26-12-1591.

³³ Zie hoofdstuk vier.

³⁴ SAB, OSA inv.nr. 374 : officiaalboek 1513-1599, f. 146v.

³⁵ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 25.

³⁶ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 22-23.

tholiek, calvinist of 'politiques' - met gradaties binnen elk. Voor calvinisten gold vooral het onderscheid tussen liefhebbers en lidmaten, waarvan men hoopte dat de eerste categorie naar verloop van tijd door gewenning zou overgaan tot de tweede categorie. Aanhangers die de nieuwe kerk uitprobeerden konden echter ook terugvallen in het oude geloof, zoals notaris Melis Janssen. In het visitatierapport van 1606 wordt hij bij de 'particuliere afvraginge' omschreven als een lastig heerschap, een letterlijke stoorzender in de calvinistische eredienst.³⁷ Gezien zijn vijandige houding komt zijn benoeming tot schepen in 1625, na de overgave van de stad, dan ook niet als een grote verrassing. Hij toont daarmee als geen ander nog het bestaan van vloeiende religieuze scheidslijnen in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in Breda.

Aan het eind van het eerste decennium was er nog altijd weinig vooruitgang in de algemene situatie: 'doch, Godt betert, die vande religie [zijn] in cleijnen getale, ende alsoe haere qualiteyt zoe vande aude als nyeuwe genomineerde, u.e. soe wel, als mij bekent zijnde, soe dunckt my onnodich daervan iet te verhalen.'³⁸ De drossaard had zowel mondeling als schriftelijk bij de domeinraad zijn moeilijke positie reeds meermalen toegelicht, maar binnen de stad begon het nu openlijk te gisten en te borrelen. De magistraat stond onder toenemende druk van de tienraad; de onvrede was tevens terug te vinden op straat in de vorm van anonieme pamfletten.³⁹ Bernuy deed zijn uiterste best zoveel mogelijk de eenheid in de magistraat te bewaren, maar tevergeefs: 'dan die inwendighen haet en kan ick niet beletten'.⁴⁰ Ook de gouverneur sprak onomwonden van 'divisions et mescontetement'.⁴¹ Waar die haat precies op gestoeld was, blijft onduidelijk: wegens de gemengde samenstelling ligt religie het meest voor de hand, maar er was nog iets anders aan de hand. Reeds in 1591 was een eventuele benoeming voor controleur Ambrosius Martini ter sprake gekomen, 'maer ick bedachte dat hetselve nijet wel wesen en soude, gemerct sij alhijer seer stercken tegens viandelingen [zijn], gelijk hij is'. Maurits schoof desondanks zijn eigen cliënten duidelijk naar voren: diens broer Willem Martini werd van 1592-95 vier jaar achtereen tot president-burgemeester benoemd, gevolgd door Godevaart Montens (1596-1600) en vanaf 1601 vele malen jonkheer Willem de Hertoghe - alledrie buitenstaanders.

De 'vreemdelingen' of inwijkelingen (in de Vlaamse beeldspraak uitwijkelingen) - wel Brabanders maar geen Bredanaars - domineerden aldus de stedelijke politiek en dit gaf onderhuids wrijving: 'u.e. weten wel dat de borgerije hier seer goedertieren is ende met suticheijt geregeert wil weesen maer met geene superbiteijt'.⁴² Sommigen maakten zich desondanks zeer geliefd. Zo berichtte Bernuy bijvoorbeeld in 1599 dat 'veel roepen hier om den raetheer Martini te hebben.' Willem Martini was inmiddels weggepromoveerd naar Den Haag, maar als het aan de Bredanaars had gelegen had hij mogen blijven. De kwestie van herkomst was dus niet onbelangrijk: in Den Bosch gaf de magistraat bij herhaling te kennen dat haar stadsbestuurders volgens privilege slechts uit de eigen stad mochten zijn 'geboren

³⁷ NA, Classis Dordrecht, ingekomen stukken inv.nr. 33; dossier 20: 'Visitatie der kercke tot Breda Anno 1606 Mense Aprili'; 'Te letten op den persone Melis Janssen notaris dewelcke met beroerige ende waerachtige woorden den dienst der predicanten blasmeeert.'

³⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 7r: F. van Bernuy aan de domeinraad d.d. 22-02-1598.

³⁹ Van der Meij, 'Decemviratus', 97.

⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 12r: F. de Bernuy aan Kinschot d.d. 13-02-1599.

⁴¹ Ibidem, f. 14r: Ch. de Heraugieres aan Kinschot d.d. 22-02-1599.

⁴² Ibidem, f. 12r.

of herboren'.⁴³ De tongen roerden zich in Breda en het onderwerp van de magistraatsbestelling was daarbij kennelijk favoriet. 'De spraeck gaet hier oock dat den raetheer Meganck ofte Manmarque voor burgemeesteren soude gekosen worden de welcke vreesaeme persone zij; andere seggen van een advocaat Backer ende Suerius, andere weer van Vermeulen'.⁴⁴ Geen van deze geruchten over meest hoge Haagse ambtenaren werd bewaarheid, maar zij geven wel de richting van het publieke debat weer en de algemene strekking: Bredanaars hadden in hun eigen stad, vanwege het feit dat het een heerlijke stad was, weinig zeggenschap in de magistraatsbestelling en dat stak. Uiteindelijk lagen overigens de opmerkingen van een van de fungerend schepenen nog het dichtst bij de waarheid: 'Vander Haeghe heeft tegen sommighe borgeren willen wedden dat de magistraet gecontinueert zal worden.' Continuatie oftewel verlenging van de zittende magistraat werd een steeds beproefder recept om de jaarlijks terugkerende problemen bij het kiezen het hoofd te bieden (zie tabel 4.8).

Na 1600 kwam langzaam maar zeker een kentering op gang gepersonifiëerd door de nieuwe gouverneur Justinus van Nassau. Voortaan nam hij de positie van twee afgevaardigde raadsheren uit de domeinraad over bij de jaarlijkse wetsverzetten en het leidt geen twijfel of hij pleegde tevens eigen nominaties. De continuïteit betaalde zichzelf vooral terug door het stijgen van de gemiddelde functieduur in vergelijking met eerdere periodes; interne recrutering (en dus aanvulling uit de tienraad) liep daarentegen weer terug. De wisseling van schepenen bleef desondanks hoog: per decennium nog altijd rond de helft van het aantal. Gedeeltelijk kwam dat door natuurlijk verloop en dit was tevens het belangrijkste wapen van de drossaard: de tijd was immers op zijn handen. Gematigde katholieken werden zo lang gedoogd, maar in wezen stond hij een uitstervingsbeleid voor van deze groep. Hoe langer het nieuwe bewind in dat opzicht duurde, hoe beter. Door overlijdens verdwenen rond 1600 inderdaad diverse belangrijke katholieken als mr. Sebrecht Sgraeuwen (†1600), Goris Buysen (†1602) en mr. Hugo van Baerle (†1604) uit de magistraat. Sgraeuwen ('die syn stuck verstaet') en Buysen waren, vanwege hun ervaring, tussentijds vaak gekozen als binnenburgemeester. Niet alleen werd daarmee in de praktijk vaak een calvinistische president-burgemeester gekoppeld aan een katholieke binnenburgemeester, tevens werd daarmee de invloed van vreemdelingen in toom gehouden. Hoe zeer in Breda continue de juiste balans werd gezocht, blijkt wel uit het feit dat hier opvallend genoeg weer katholieke nieuwkomers als dr. Godfroy van den Broeck en Willem Beens tegenover stonden. Beide werden voor het eerst onder de nieuwe katholieke heer van Breda, Filips Willem, bij de eerste de beste gelegenheid in 1607 benoemd.

⁴³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30: brief Masius d.d. 14-09-1611. Dit werd bijvoorbeeld opnieuw geuit in 1629, na de verovering van de stad. Zie ook: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 222.

⁴⁴ Bedoeld worden in elk geval: mr. Louis Meganck (lid van de domeinraad en raad in de Raad van Brabant); mr. Jacob Manmaecker (raad in de Raad van Brabant); mr. Jacob Suerius (oud-schepen van Antwerpen en later raad in de Raad van Brabant en ontvanger-generaal van Brabant; tevens zwager en leermeester van Christiaan Huygens, de secretaris van de Raad van State: zoon Jacob Swerius was klerk van Oldenbarnevelt). Met Vermeulen zou mogelijk Johan Verme(e)ren (lid van de domeinraad) kunnen zijn bedoeld; met advocaat Backer wellicht Cornelius Backer, oud-pensionaris van Zierikzee.

Tabel 6.2 Mutatieritme magistraat, 1591-1625

Periode	functieduur	N (magistraat)	Overlap tienraad
1591-1600	3,3 jaar	26 (13 nieuw)	15 (57,7 %)
1601-1610	5,3 jaar	19 (8 nieuw)	9 (47,4 %)
1611-1624	6,4 jaar	22 (12 nieuw)	9 (40,9 %)

De problematiek bleef namelijk hetzelfde: het vinden van geschikte calvinisten. Peter van Lanschot was zo iemand op wie de hoop van de drossaard was gevestigd. Hij was calvinist, lakenkoper en Bredanaar - waarmee hij al meer voors dan tegens in zich had verenigd - en in 1607 voor het eerst als schepen benoemd. Dit laatste was notabene vooral tegen zijn eigen zin gebeurd:

So en vermach hij nochtans nijet (in alle reverentie, ende onderdaenicheijt sprekende) hem tot den voorsz. schepen ampt te begeven, overmits hij is een jonckman, van sulcken staet, ende conditie, die zijn bij leven, ende sustentatie zijns huijsgesins, met zijn hantwerck, ende neeringe van laeckencooper noodich heeft te winnen. Als andersins weijnige middelen, daer toe hebbende, ende noch niet lange in houwelijk geweest zijnde. Wijers huijsfr. ooc valetudinair wesende, ende met continuele siecten belast, is zij onbequaem, ende haer onmogelijk, om de voorsz. neeringe, oft coopmanschap te regeren.⁴⁵

Vrijwel onmiddellijk vroeg Van Lanschot daarom ontheffing van zijn functie.⁴⁶ Hij speelde hoog spel door het ambt van schepen - een burgerplicht - te weigeren, iets wat hij dan ook niet met zoveel woorden kon zeggen. Zijn eerste lijn van verdediging was daarom zijn privé-omstandigheden. Als jong man had hij de inkomsten uit zijn beroep nodig om van rond te komen. Daarnaast zat hij als pasgetrouwde met een invalide vrouw, waardoor hij veel tijd kwijt was aan het huishouden - een in onze ogen nogal modern aandoend argument van mantelzorg. Voor de zekerheid voerde hij daarom een tweede lijn van verdediging: hij was reeds kapitein van een schutterscompagnie, ouderling van de kerk, belast met de opvoeding van iemands anders weeskind en sinds 1604 tienraad. Als ware modelburger voelde hij zich overbelast en zijn reeks functies overziende, had hij geen ongelijk. Door een gebrek aan keuze draaiden sommige schepenen als het ware dubbele (of zelfs meer) diensten: overdag bestuurder(s) van stad en kerk, in de avond nachtwaker voor de burgerij. Tot slot had Van Lanschot nog een bijzondere uitsmijter in petto:

Al nijet tegenstaende, hij binnen de voorsz. stadt Breda, aen oft bij de Haechedijck-sche poort woonende, t'elcker reijse bij naer een halff uere tijts van doene heeft, eer hij suppliant, tot aen den stadthuijse, oft tot het midden der zelve stadt can gecomen. Ende daeromme so hij nu als schepen soude dienen, ende geheele dagen vaceren moeten so moste consequentelijck, ende nootsaeckelijck, alle zijne neeringe ende huijshouden verloren gaen.

Volgens eigen zeggen had de voltallige magistraat (inclusief de gouverneur en de drossaard) hiervan weet, reden waarom het nooit eerder was voorgekomen dat iemand die notabene aan het uiteinde van de stad woonde tot schepen was benoemd,

⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 44r: niet gedateerd maar van 1607.

⁴⁶ Ibidem, f. 45r: brief Bernuy aan domeinraad d.d. 07-03-1607.

dit ter voorkoming van alle ongemak. Zijn pleidooien hadden in zoverre succes dat hij inderdaad van zijn ambt werd ontheven, overigens niet zonder dat magistraat en tienraad hierover 'difficulteerden'.⁴⁷ Daarentegen werd hij voor 1608-9 weer wel tot tienraad benoemd (en van 1612 tot 1616 en nog een keer in 1619). Tussentijds - in 1610-11 en 1617-18 - moest hij vanaf zijn verre onderkomen komen opdraven als schepen.

Een gebrek aan keuze in de breedte kenmerkte het ingewikkelde samenspel tussen vraag en aanbod van Bredase schepenen. Ondanks het vorderen van de tijd, bleven er op dit vlak grote problemen. Met Filips Willems definitieve intrede in de stad in de zomer van 1609 werd de kwestie van religie in elk geval weer actueler. De Raad van State had als uitvoerder van het militaire beleid van begin af aan weinig met deze katholieke prins van Oranje op. De noodzakelijke keuze voor katholieken lag ook vanuit een andere hoek onder vuur. Reeds gouverneur De Heraugières had al eerder zijn twijfels geuit over het hoge katholieke gehalte in de magistraat. Hun aanwezigheid vormde in zijn ogen een obstakel bij de uitvoering van de fortificatiewerken. Hij kenschetste ze als te 'froid', te voorzichtig waar het de versterking van de vesting Breda betrof - misschien in afwachting van een hernieuwde Spaanse aanval, die overigens altijd zeer reëel was.⁴⁸ Bij Filips Willems installatie probeerde de Raad van State daarom extra garanties te krijgen. Twee jaar later was hij er nog altijd niet gerust op. In 1611 kwam secretaris Huygens in de vergadering van de Staten-Generaal vragen of deze er bij Filips Willem op wilden aandringen in de magistraat van Breda slechts goede patriotten van de gereformeerde religie te benoemen. De raad meende namelijk dat er enige reden tot ongerustheid was.⁴⁹ Hun bezwaar zal vooral de bevordering van Dionys Piggen tot burgemeester hebben gegolden, een notoire katholiek die inderdaad de stedelijke reformatie dwarsboomde. Men zou eerst de retroacta opzoeken, maar ruim een week later werd besloten dat de raad in het geheim met de (domein)raad van de prins van Oranje zou gaan spreken. De magistraatsbenoemingen vormden duidelijk een heikel punt in de onderlinge relaties: de interventie had echter succes, want Piggen keerde voorlopig niet meer terug als burgemeester.⁵⁰

Toch was er sprake van enige vooruitgang. De drossaard schreef weliswaar nog in 1608 dat 'aengaende de denominatie vande 10 mannen ende wethauderen, insonderheijt die vande religie zijnde, hebbe ick seer weenich getal kunnen vinden'.⁵¹ Zijn vervolgzin is eveneens significant: 'ick en twijfele niet, genoech zijnde in tertio persona daer om [te] solliciteeren'. Er was inmiddels sprake van een ruimer aanbod, zij het dat die aanvulling vooral werd verzorgd door buitenstaanders. Bij de dood van Jan van de Corput in 1618 en Dionys Piggen in 1622 kwam de drossaard telkens met vier namen op de proppen, een ongekennde weelde. Bovendien is er nog een andere aanbeveling door een hoge functionaris.⁵² Het is daarom wellicht belangrijker te zien wie het niet werden, dan degene die in 1618 wel werd aangesteld: mr. Jan Gosuinus 'die hier verscheijden iaren als griffier ende schepen gediend hebbende, inde practique tot administratie vande justitie, ende inde regeringe

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Res. S-G, OR deel 8, 406.

⁴⁹ Res. S-G, NR deel 1, 319 d.d. 09-02-1611; n.6 d.d. 19-02-1611.

⁵⁰ Piggen viel deze eer nog één keer te beurt, opvallend genoeg in 1619 - na de dood dus van Filips Willem en mogelijk als gebaar van goede wil van Maurits.

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 51r: F. de Bernuy aan domeinraad d.d. 25-02-1608.

⁵² Ibidem, inv.nr. 7948, f. 381r-v: Hertoghe D'Orsmale aan de griffier d.d. Brussel 27-04-1618. Deze brief is van Johan de Hertoghe.

der stadt, seer ervaren is'. Nochtans had iemand anders bij de nominatie bovenaan gestaan: mr. Adriaan Buycx. Uit een latere voordracht, blijken eveneens diens feilloze credenties: 'wesende van de gereformeerde religie, ende van ouders op ouders vande gequalificeerste ingeboorne burgers deser stadt, die hem geheel totter regeringe derselver can begeven, ende inde practycq seer wel ervaren is'.⁵³ Zijn diensten als stadhouder van de drost konden klaarblijkelijk niet gemist worden. Dergelijke kandidaten bleven desondanks dungezaaid binnen Breda, getuige de overige voordrachten.

Een naam die op maar liefst elke lijst prijkt is die van de eeuwige reservekandidaat, in dit geval Jan Feltens de Ghintere. In 1611 zou hij als tienman worden gekozen (in 1592 had hij hier zelf nog voor bedankt) en vanaf 1613 zat hij permanent in dit college. Tegen hem bestonden vooral persoonlijke bezwaren (die ook door De Hertoghe niet nader worden aangeduid); zijn vader was in 1581 nochtans 'om de religie gestorven'. Die was een vooraanstaande inwoner geweest ten tijde van de Beeldenstorm een halve eeuw eerder, Duitser van oorsprong, schenker van René van Chalon (een hoveling dus) en ouderling en diaken van de Bredase gemeente.⁵⁴ Uiteindelijk zou het ruim dertig jaar duren voordat hij in 1622 (en de twee daaropvolgende jaren) alsnog schepen werd. De aanhouder wint, maar zijn bestuurlijke carrière werd mogelijk permanent beschadigd door een daad van jeugdige onbezonnenheid.

Huybrecht Janssen de Wyse en Peter Willemsen Schuyfphil waren allebei zijdenlakenkoper en tevens veelvuldig tienraad geweest. Ook een andere kandidaat, Isaac van Son, was een zijdenlakenkoper plus wijnverkoper. Betere papieren had ogenschijnlijk Hendrik de Bergaigne. Tien jaar eerder was zijn kandidatuur ook al eens ter sprake gekomen, maar op een ander onvoorzien bezwaar gestuit: zijn vader Johan was toen reeds schepen en de combinatie vader-zoon niet toegestaan in de magistraat.⁵⁵ Ook in 1618 ging het ambt aan zijn neus voorbij, maar niet voor lang: reeds het volgende jaar werd hij op eigen kracht in de magistraat gekozen. Vader Johan overigens zette zijn bestuurlijke carrière voort in Bergen op Zoom, waar hij in 1617 werd aangesteld als ontvanger van de generale middelen en het jaar daarop reeds tot schepen werd benoemd en vervolgens tot 1628 onafgebroken binnenburgemeester was. Hij was weliswaar sinds 1610 niet meer in de Bredase magistraat gekozen, maar het heeft er alle schijn van dat hij qua beroep en functie plaats maakte voor zijn zoon.⁵⁶

De kandidaten van De Hertoghe waren achtereenvolgens: Christoffel van Campen, Jan Brantschats, Jan Felten de Ghintere en mr. Jan Goesuinus. De eerste twee genoten daarbij zijn voorkeur: Brantschats was reeds een aantal malen schepen geweest; Van Campen was de stadsdokter en één keer eerder tienman geweest. Met name Jan Goesuinus zou een riskante keuze zijn 'ende groot jalousien causeren soude die soo niet te schrijven te zijn' omdat deze auditeur van de krijgsraad was en twee niet nader genoemde personen (mogelijk schepenen?) bij hem in het krijt stonden. Hoewel hij het toch zou worden, werd speciaal bepaald dat hij dan zijn ambt diende te 'resigner'.⁵⁷ De burgemeester waarschuwde er tevens voor dat

⁵³ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 84r: Johan van Aerssen aan Maurits d.d. 25-07-1622.

⁵⁴ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 100.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 54r: F. de Bernuy d.d. 14-02-1608. De drossaard maakte daarbij een schrijffout; hij spreekt van 'Mr. Jan de Bergaigne waer oock wel bequaem maer vaeder ende zuen in een college niet comptabel en is'. Het was echter Jan de Bergaigne die op dat moment schepen was; bovendien was niet hij maar zijn zoon de rechtsgeleerde: stellig bedoelde hij hier dus mr. Hendrick de Bergaigne.

⁵⁶ Booi en Van Ham, *Grafmonumenten*, 54-55.

⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 72.

‘somighen anderen om groot redenen’ zouden proberen of Hendrik de Bergaigne of Philips du Jardin benoemd te krijgen. Aangezien zij geen van beiden geboren Brabander waren, verzag de burgemeester dat al onmiddellijk ‘oppositien’ tegen zo’n poging zouden komen. Beiden waren desondanks respectabel genoeg: de een was ontvanger (en oud-schepen) en de ander commissaris van de monsterring. Hier school volgens De Hertoghe tegelijk een groot gevaar in, omdat zij beiden niet onder het directe gezag van de prins vielen maar in de eerste plaats in dienst van het land waren. Deze dubbele loyaliteit van Bredase regenten - functionaris van de stad (beambte) en ambthouder namens de generaliteit (het land) tegelijk - is waarschijnlijk een belangrijk, tot nu toe onderschat, probleem geweest bij de samenstelling en functionering van de Bredase magistratuur.⁵⁸ Daarnaast vond hij Bergaigne nog te jong (die was toen dertig jaar oud); bovendien was hij niet getrouwd. Du Jardin beschikte (nog) niet over een vaste woonplaats in de stad. De voorkeur van de burgemeester ging daarentegen duidelijk uit naar ‘oude borgers alleen onder zijnen eedt staende.’ Dit alles had hij weliswaar met de beste bedoelingen geschreven

doch dit is onder ons beijde geschreven ende U.E. bidden desen te willen verbranden opdat hij in geen ander handen en comen.⁵⁹

Een dergelijke slottoevoeging was vooral bedoeld om de onderlinge vriendschapsband te onderstrepen, dan als serieus bedoeld advies.⁶⁰ De benoeming van Bergaigne een jaar later in 1619 vormde tegelijk de markering van de overgang van Filips Willem naar Maurits als heer van Breda, maar voor het overige veranderde er niet veel in de magistratuur. Van sommige stadsbestuurders, zoals de onder Filips Willem veel gebruikte schepen Pauwels Huybrechts, was het beste er wel af: ‘compareert niet en is niet conversabel, oudt 60 jaar’.⁶¹ Door omstandigheden dreigde de Bredase politiek een gerontocratie te worden evenals in andere Brabantse steden het geval was, getuige diverse rapportages.⁶² Het kiezen uit de ‘nutste ende bequameste’ personen verliep ook in Den Bosch, niet gemakkelijk: ‘gemerct daer veele ende het meestendeel van dien daer nijet ydorne [geschikt] toe en sijn deen doer sijn ouderdom croepelheyt, doefheyt, blintheyt ende andere gebreken’.

Door de onzekerheid omtrent de eigen politieke vooruitzichten stagneerde het patriciaat in Staats-Brabant sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw. Gebrek aan voldoende jonge aanwas maakte te Breda magistratuur (en tienraad) inmiddels tot een reservaat voor oude, afgeleefde schepenen - iets wat ook drossaard Johan van Aerssen ter dege beseftte.⁶³ De genoemde Huybrechts bleef tot 1623 nog enige jaren aan als tienraad, alvorens enkele maanden na de Spaanse inname te komen overlijden. Oude katholieke regentenfamilies behielden grotendeels de overhand, ondanks dat voortaan in de magistratuur zoveel mogelijk de voorkeur werd gegeven aan calvinisten. In een brief in 1615 van de bisschop van Antwerpen aan paus Paulus V, schreef deze niet voor niets dat in Breda de vooraanstaande burgers trouw waren gebleven aan het katholicisme.⁶⁴ Het patriciaat wankelde niet in zijn geloof, waardoor nieuwe aanwas bijna zonder uitzondering van buiten de stad moest worden gehaald met vooralsnog een sterke voorkeur voor Brabantse uitwijkelingen.

⁵⁸ Zie verder hoofdstuk zeven.

⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381v d.d. 27-04-1618.

⁶⁰ Vergelijk: Raymond, ed., *News, Newspapers, and Society*, 44.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 81r d.d. 05-02-1621.

⁶² ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30.

⁶³ Groenveld, ‘Een notabele frontiere’, 25.

⁶⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 50 n.47.

Rekatholicisering: 1625-1637

Beleg en capitulatie

De periode 1590-1625 had gedeeltelijk continuatie van de heersende instabiliteit gezien. De stad bleef voorwerp van strijd, ditmaal vooral binnen de Oranje-familie resulterend in de unieke situatie van het bewind van een katholieke heer in de Staatse periode. Ook buiten de stadsmuren was het verre van veilig. Ondertussen gingen de problemen in het vinden van geschikte kandidaten voor toetreding tot de magistraat gewoon door. Het Bestand bracht weliswaar economische voorspoed, maar de toekomst was allerminst verzekerd: de hervatting van de oorlog in 1621 maakte Breda weer even kwetsbaar als voorheen. In 1620 had de gouverneur daarom voorgesteld als signaal de katholieke dr. Godevaert van den Broeck na veertien jaar trouwe dienst nu maar eens niet te benoemen; de prins trok zich van dit advies echter niets aan.⁶⁵ Binnen enkele jaren was het onheil alsnog geschied, zij het dat die niet van binnenuit kwam maar van buitenaf werd opgedrongen. De langdurige belegering vanaf najaar 1624 bracht de stad aan de rand van de afgrond en uiteindelijk op haar knieën.

In enkele brieven uit de eerste helft van 1625 schetst de magistraat de toenemende desperaatheid onder de burgers die overigens worden gelauwerd wegens inlevering van hun geld en zilverwerk om de aanwezige troepen te kunnen blijven betalen. Hoewel het de soldaten aan niets ontbreekt, vervalt hun discipline in toenemende mate 'zodat wij als we onziet worden aen deselve niet eene geruineerde ende bijnae geraseerde stadt over [stonden] te leveren'.⁶⁶ Men vreesde het eigen garnizoen evenzeer, zo niet meer dan de vijand. Diverse belangrijke kooplieden en met hen waarschijnlijk andere bemiddelde inwoners vertrokken al aan het begin van het beleg, maar zij lieten hun huizen uit voorzorg niet onbeheerd achter. Louis Saulmon liet zijn knecht erin wonen terwijl de vrouw van Guillaum van der Platen, een koopman uit Middelburg die in 1613 met zijn gezin in de stad was komen wonen maar in 1619 tijdens een trip naar Holland in Den Haag gevangen was genomen, haar 'oudtsten sone' achterliet

die geduerende de voorsz. belegeringe binnen deser stadt in sijns ouders huisinge inde Sint Iansstrate alhier is blijven woonen om de voorsz. huijsinge ende meublen daerin wesende te bewaeren oft gade te slaen sonder argelist.⁶⁷

De roepen om ontzet en de ernst van de situatie lijken niet helemaal over te zijn gekomen bij Maurits. Nadat men reeds al het graan in de stad bijeen had verzameld, schreef deze terug of er toch nog niet enig koren onder de burgers verborgen zou zijn. Ondertussen had de gouverneur door soldaten bij de Moerdijk ruim honderd ossen van onschuldige inwoners uit Zevenbergen gevorderd die hij prompt dan ook weer moest teruggeven. Eén os was tussentijds echter overleden, voor welk dier schadevergoeding aan de eigenaar moest worden betaald.⁶⁸ Proviandering werd in toenemende mate een probleem.

De grote hoop van de inwoners - samentrekking van de troepen van graaf Mansfeld en een tegenaanval - bleef ondertussen uit 'doir desen groote tempesten'.⁶⁹ Bedoeld

⁶⁵ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 28.

⁶⁶ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 1 d.d. 10-01-1625.

⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 54v-55 d.d. 27-08-1625; f. 161 d.d. 28-11-1626.

⁶⁸ Ibidem, f. 32-34.

⁶⁹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 3: d.d. 23-01-1625.

werd de pest die door de zachte winter vanaf eind januari, begin februari eveneens oversloeg op de bevolking. Behalve deze besmettelijke ziekte, die dagelijks slachtoffers maakte onder burgers en soldaten, deden andere ziekten als rode loop en scheurbuik de ronde die de bevolking verder deden verzwakken. Intussen begon de vijand dagelijks met mortieren en granaten in de stad te schieten.⁷⁰ Maurits schreef terug dat de pest een zware verzoeking is waartegen niets hielp, behalve 'christelijck gedult'. Begin maart leefde de hoop even op als de troepenmacht arriveert, maar Maurits' laatste veldtocht (al was hij er niet langer persoonlijk bij) werd een mislukking wegens te weinig doortastend optreden. Eind april is de toon vanuit de stad ronduit defaitistisch: 'ons broot is zeer nae op, twelck onse leste spijs is'. Men bleef hopen 'noch eenige dagen in mej te connen houden' - in afwachting van de grote doorbraak die nooit zal komen - maar geeft aan alles wat in zijn vermogen lag te hebben gedaan.⁷¹ Inmiddels duurde de belegering acht maanden; begin mei bereikte de stad nog het nieuws van het overlijden van Maurits, eerder op 23 april. Breda was door de belegering inmiddels wereldnieuws geworden maar in tegenstelling tot Bergen op Zoom drie jaar eerder bleek de stad uiteindelijk niet houdbaar. De overwinnaars toonden zich edelmoedig. Hoofdpunt van de capitulatie (waar tevens ter verspreiding aparte extracten van werden gedrukt) betrof het feit dat alle achtergebleven burgers en inwoners twee jaar in de stad mochten blijven wonen. De Spanjaarden boden hen als het ware een periode van bedenktijd om hun zaken te regelen waarbij men mede wees op de 'siecte', waardoor velen op dat moment niet eens konden gaan of staan waar ze wilden. Bij wijze van postscriptum werd bovendien nog het volgende toegevoegd: 'dat men noch begheert heeft int eerste artijckel, dat die vande gereformeerde religie een van haer lieder huys sou-den moghen hebben om te bidden, predicken ende haar in hare religie te oeffnen'. Dit was op uitdrukkelijk verzoek van de magistraat gebeurd, die er tevens voor had gezorgd dat predikanten en hun families en de ouderlingen en diakenen eveneens onder de twee-jaarregeling vielen. De aartshertogen waren daarmee mild geweest in hun voorwaarden - en niet alleen in de representatie van de overwinning.⁷² Gewetensvrijheid was aanvankelijk afgewezen, evenals het recht van gereformeerden om op het kerkhof te mogen worden begraven.⁷³ Op één punt gaven de overwinnaars echter niet toe: het voorstel dat de prins van Oranje de inkomsten over stad en land zou mogen behouden. Wel mocht hij zijn roerende goederen meenemen die waarschijnlijk, evenals het legermaterieel, naar Geertruidenberg zijn gebracht. Hoe geslaagd ook, op het 'Spaanse' gehalte van deze overwinning valt wel wat af te dingen. De beslissing om Breda als belangrijkste militaire doel te kiezen was een jaar eerder in Brussel door diezelfde Spínola genomen zonder ruggenspraak met Madrid en de troepen inclusief hun aanvoerder waren grotendeels van Italiaanse origine.⁷⁴ Sinds de aanvang van het beleg was herhaaldelijk sprake van twijfel over de nut en noodzaak ervan.⁷⁵ De aartshertogin in Brussel zat in feite opgescheept met een stad waar men strategisch geen voordeel van had, behalve hem aan de vijand te onthouden, en wier overgave was uitgelopen op een financiële uitputtings-slag. De gevolgen van dit zelfbesef van een Pyrrusoverwinning golden uiteraard in

⁷⁰ Ibidem, litt.3: d.d. 12-02-1625.

⁷¹ Ibidem, litt.8: d.d. 27-04-1625.

⁷² De inname was voor de Spaanse kroon een enorme propaganda-coup, waar gretig gebruik van werd gemaakt, zie verder: Vosters, *Het beleg*.

⁷³ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1067.

⁷⁴ Kamen, *Spain's Road to Empire*, 321.

⁷⁵ *Correspondance de la Cour d'Espagne*, II, 180 (nr.577); 187 (nr. 602; nr. 604); 193 (nr. 623).

de eerste plaats voor de stad. Breda had politieke omwentelingen zien komen en gaan maar nog nooit was de prijs zo hoog geweest.

Benoemingen

Vooruitlopend op de gang van zaken bevond audientier Verreycken zich reeds vanaf 3 juni in de omgeving van Breda. Op 6 juni schreef hij aan de infante Isabella dat de burgemeester van Antwerpen navraag bij hem had gedaan hoe de overgave te vieren.⁷⁶ Was een *Te Deum* soms gewenst? Een dag later werden bijgevolg voor alle steden van het rijk bepalingen voor ‘graces’ (openbare dankdiensten) en ‘feuz de joye’ uitgevaardigd.⁷⁷ De boodschapper die het nieuws naar het hof had gebracht, kolonel Johan de Medices, ontving een juweel als beloning. Van Spaanse zijde maakte men nochtans geen haast met de installatie van een nieuw stadsbestuur in afwachting van een groots overwinningfeest. Het oude bleef in elk geval nog een paar weken waarnemend in functie. Pas op 15 juni werd in Breda de nieuwe magistraat geformeerd en de volgende dag om tien uur ’s ochtends beëdigd.⁷⁸ Er viel uiteraard veel te doen, reden waarom de magistraat extra werd gemaand elke dag bijeen te komen op de gebruikelijke tijdstippen van acht uur ’s ochtends en drie uur ’s middags; zo niet dan kregen de schepenen geen presentiegeld.⁷⁹ Hoogtepunt vormde uiteraard de plechtige intrede van de Infante in de stad, tot nader order waarvan (zij was zeer vroom) enige feestelijkheden moesten worden uitgesteld. In een eigentijds pamflet wordt deze gedateerd op 12 juni.⁸⁰ Van Goor geeft daarentegen 6 juni, de dag na de overgave en Van Miert 21 juni.⁸¹ Wellicht dat Van Goors interpretatie is ingegeven doordat de koets van de Infante duidelijk valt te ontwaren op de enorme prent van Jacques Callot over het beleg, die echter als een stripverhaal moet worden gelezen. Desondanks valt niet uit te sluiten dat zij tussentijds op enig moment is komen kijken. De beste informatie wordt daarentegen geleverd door dezelfde hoofdbron als die van de achttiende-eeuwse stadshistoricus (de resolutieboeken van de stad): waarschijnlijk is dan ook sprake van een - letterlijk - verkeerde lezing. Op 26 juni arriveerde de Infante aan het eind van de middag om vijf uur op het stadhuis in gezelschap van een stoet hoogwaardigheidsbekleders, waaronder kardinaal Don Alfonso de las Cuevas, de aartsbisschop van Mechelen Mathias Hovius, markies Spínola, diverse hertogen en ‘vele graeffinnen ende edele joffrouwen van haer hoff’. Zij verbleef echter al langere tijd in de stad, want vanaf 19 juni zijn haar regeringsbrieven vanuit Breda ondertekend.⁸² Haar plechtige ontvangst op het stadhuis kreeg een zeer religieus karakter:⁸³

⁷⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2010/4: brief Verreycken d.d. 06-06-1625.

⁷⁷ Ibidem, inv.nr. 1984/3: brief Isabella d.d. 07-06-1625.

⁷⁸ Ibidem, inv.nr. 809/21: brief Verreycken d.d. 15-06-1625.

⁷⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 1 d.d. 19-06-1625.

⁸⁰ *Relatione della solenne entrata in Breda della serenissima infante D. Isabella Clara Evgenia Arcidvchessa d'Austria: adì 12. di giugno 1625.*

⁸¹ Van Goor, *Beschryving*, 172; Van Miert, *Verhaal*, 11 volgens wie op deze dag een mis door haar in de stad werd bijgewoond.

⁸² ARB, Audiëntie inv.nr. 1984/3. Over de exacte verblijfsdata van de Infante in Breda bestaat dus nogal wat onzekerheid. In de *Geschiedenis van Breda*, II, staat op p. 57 vermeld dat de Infante van 12 juni tot 4 juli in de stad verbleef, een onwaarschijnlijk lange periode. Tussendoor - 28 juni - werd in elk geval één keer naar Antwerpen gereisd. Als verblijfplaats voor de koninklijke stoet diende mogelijk het kasteel. Waarom de Infante niet eerder het stadsbestuur ontmoette, ligt vermoedelijk daarin gelegen dat men enige tijd nodig had om haar ontvangst voor te bereiden. De laatste brief van de Infante uit Breda is gedateerd 2 juli; die van de audientier, die vanaf 17 juni vrijwel permanent in Breda was, 5 juli.

⁸³ De tekst vervolgt aldus: ‘ende heeft daernaer haere hoocheijt daermede de benedictie gegeven, gelijk oijck haere hoocheijt voorsz. heeft devotelijk gecust de reliquen die aldaer waeren oijck opte tafel gestelt, ende daernaer is

ende naerdijen haere hoocheijt voorsz. is geleijt geworden ierst opte cleuveniers-camer heeft aldaer devotelick aensien het beelt van het hoochweerdich heilich sacrament van Nieuvaert ende alsoo opte tafel aldaer worde gestelt een groot silver vergult cruijs met eene remonstrantie ende andere reliquen wesende alnoch bewaert zedert het innemen vande stadt bij den vijant soo heeft de voorsz. eertsbisscop het voorsz. cruijs genomen inde handt ende heeft tselve haer laten cussen, dwelck sij gedaen heeft met groote reverentie.

Het stadsbestuur had op 3 juli aan de burgers gevraagd om alle stukken van het oude schilderij van het Sacraments-altaar op het stadhuis terug te brengen.

Op de Haagse poort was een hatelijke inscriptie aangebracht waarvan later enige woorden werden uitgewist: wederom een teken van tegemoetkoming van de kant van de veroveraars aan de bewoners van de stad. Enige dagen later werd door de kardinaal de mis opgedragen in de kerk (met inderdaad een *Te Deum*), nadat deze door pater Egidius Asbroek was ontruimd en heringericht. Zoals wel vaker had de kerk in tijden van oorlog recent nog dienst gedaan als opslagruimte. Na afloop wandelde de Infante door de kerk op zoek naar restanten van de voorbije protestantse periode. Op de muren waren diverse ‘libertijnse’ en godsonterende spreuken aangetroffen; tevens bekeek zij de oude grafmonumenten van de Nassau-Polanens. Pas na deze eucharistieviering volgde er feest in de stad. De kerktoeren werd dusdanig verlicht dat zij tot in Holland te zien zou zijn geweest.⁸⁴

Het behoeft geen nader betoog dat het katholicisme de alles overheersende wind was die door de half geruïneerde stad heenblies. In de benoeming van de stadsbestuurders werd het weer de belangrijkste kwalificatie. Dit blijkt ook nader uit de commissie van Charles de Bourgeois en Steven van den Steenhuizen (respectievelijk raad en secretaris van de Spaanse Raad van Brabant) om in 1625 de magistraat te veranderen:

ende in hunne plaetsen [afgaande schepenen] committeert de nutste ende bequaemste persoonen van onse catholijcke apostolijcke ende roomsche religie meest toegedaen totten dienst Godts oft anderssints naer behojren oft oijck indijen sijnde van onse voorsz. religie.⁸⁵

In deze periode werd geen enkele calvinist benoemd: de breuk in personele bezetting van de magistraat was daarom nooit zo volledig als in 1625. De enige continuïteit bestond in de persoon van dr. Godefroy van den Broeck die daarnaast tevens werd voorgedragen als schout, welk ambt hij inderdaad kortstondig naast zijn schepenambt zou bekleeden.⁸⁶ Hij was sinds 1607, hoewel fel katholiek en pro-Spaans, onafgebroken schepen geweest en zou gedurende het Spaanse interregnum afwisselend als schepen en tienraad fungeren.

deselve geleijt naer het collegie vande magistraet, alwaer sij sach de acht vaendelen vande borgerije dewelcke haer gepresenteert zijnde bij den magistraet voorsz., heeft denselven daarvan bedanct, maer nijet geaccepteert, ende vandaer gegaen sijnde inde vierschaere heeft aldaer aandachtelick gesien seker crucifix dwelck den vijant aldaer noch hadde laten staen ende vandaer sijnde geleijt inde meersalette vanden stadthuijs is aldaer bereijt geweest een banquet te weten een tafel voor haere hoocheijt ende een andere voor alle de jouffrouwen ende naerdijen deselve aldaer hadden geweest een halff ure is vandaer met een blijde gelaet vertrocken.’, zie: SAB, Acten Magistraet 1625-1634, f. 3 e.v.

⁸⁴ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1085-86.

⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 90-v d.d. Brussel 09-06-1625.

⁸⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2010/4: brief Verreycken d.d. 5 juli 1625 waarin hij wordt omschreven als ‘homme fort catholique et de tres bonne conduyte et reputation’.

Voor leiderschap in de stad greep men in eerste instantie terug op een oude rot: mr. Hendrik Montens. Ten tijde van de verovering met het turfschip in 1590 was hij nog president geweest. Alsof er niets gebeurd was in de afgelopen vijfendertig jaar, keerde hij terug op zijn zetel: 'een eerwaardige ouden man ende verstandigen rechtsgeleerden ... noyt naegelaten hebbende van een goet catholijck professie te doen'.⁸⁷ In de tussenliggende tijd was hij enige tijd stadsadvocaat geweest, in welke hoedanigheid hij de stadscostumen had opgesteld.⁸⁸ Aangezien hij hiervoor naar Antwerpen en Mechelen moest reizen, was zijn pro-Spaanse houding beslist een pre. Inmiddels was hij echter de zestig gepasseerd; hij zou dan ook binnen enkele jaren aan het begin van 1627 komen te overlijden. Zijn dood vormt tegelijk een van de weinige momenten waarop we iets meer over de kwalificaties van eventuele opvolgers te weten komen, aangezien de Infante de gouverneur van de stad om informatie vroeg.

Bovenaan de lijst van kandidaten voor president stond Dingman van der Locht, op dat moment tesorier: 'est tres bon catholicq & tres fidels serviteur du Roy, e fort ayme de la communauté, ayant encores esté plusieurs fois eschevin [schepen]'.⁸⁹ De historieschrijver Aitzema omschrijft hem eveneens als 'een seer goet catholijck ende een vredsae man'.⁹⁰ In de tussentijd was hij tot griffier der lenen bevorderd; later zou ook zijn zoon nog schepen worden. Verder werd advocaat mr. Arnoult van Sonst aangeraden omdat hij 'd'aillieurs assez scavant & bon catholicq' was. Voor het geval Van der Locht inderdaad zou worden benoemd, kwamen de schepenen Johan van Putte en dr. Godefroy van den Broeck in aanmerking voor promotie tot tesorier. De keus viel op Van Sonst; Johan van Putte zou overigens in 1634 alsnog ook zijn promotie krijgen. Na Montens' dood, werd mr. Adriaan van den Broeck een van de centrale politieke figuren in deze periode.⁹¹ De Van den Broecks waren het belangrijkste katholieke regentengeslacht van Breda, aan wie vele andere katholieke families gelieerd waren.

Adriaan was een zoon van Jan Joosten van den Broeck die kortstondig schepen was in 1625 totdat hij overleed. De zoon werd dus benoemd als opvolger van zijn vader al was hij zelf aangesteld als advocaat in Brussel.⁹² Dit leverde nog problemen op omtrent zijn eedaflegging, die daarom geschiedde in de handen van Charles Bourgeois, vice-kanselier van Brabant. Voorlopig leek hij zich weinig gelegen te laten liggen aan zijn benoeming in Breda: het volgende jaar werd namelijk van hem gezegd dat hij 'jamais comparu' was.⁹³ Een jaar later waren diens problemen alleen maar gegroeid blijkens een brief van de gouverneur. Mogelijk omdat hij altijd afwezig was - weliswaar in dienst van het gouvernement - bestond er oppositie vanuit de magistratuur 'sous pretexte de leur coustume'.⁹⁴ Bedoelde men hiermee soms op het feit dat hij klaarblijkelijk niet in de stad woonachtig was, een van de vereisten? Het is in elk geval opvallend dat hij in de vestbrieven niet voor 1633 handelend optreedt en na 1635 al even snel weer verdwijnt. Omgekeerd zou kunnen wor-

⁸⁷ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1089.

⁸⁸ SAB, OSA AM inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 74 d.d. 27-08-1598.

⁸⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 2039/1: brief van Charles de Haestrecht d.d. 22-02-1627.

⁹⁰ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1089.

⁹¹ Hij staat niet vermeld in het overzicht van Noordbrabantse studenten van Bots. Het idee dat hij mogelijk identiek zou zijn met mr. Gerard van den Broeck is onhoudbaar, vergelijk: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 232 (nr. 861).

⁹² ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: rekest Adriaen van den Broeck d.d. 27-04-1626. Hij omschrijft zichzelf als 'advocaet van den hove', waarmee de Raad van Brabant wordt bedoeld. Zijn aanstellingsbrief als schepen dateert van 30 maart 1626.

⁹³ Ibidem: aanstellingslijst voor 1626.

⁹⁴ Ibidem: brief Balançon d.d. 27-06-1627.

den geredeneerd dat Van den Broeck het niet voor minder deed dan de rang van burgemeester, waartoe hij in 1627 werd gepromoveerd, omdat dit ambt hem wegens overleg vaak naar Brussel bracht.

Wie kwamen er verder zoal in aanmerking voor het schepenambt? De breedte van het aanbod valt vooral af te lezen uit de dubbeltallen. Namen van degenen die in dit tijdvak geen schepen werden maar wel genomineerd zijn, betreffen: Johan Pels, procureur Gijsbrecht Beckers, lakenkoper Cornelis Biekens, notaris Arnoud Jansz. van Loon en lakenkoper Maarten Gijsbrecht Stickers. Ook wordt zilversmid François Domis een keer genoemd en de brouwers Wijnand Goossens van Bernagie en Adriaan Sgraeuwen. Qua achternamen vallen verscheidene katholieke Bredase geslachten te herkennen. In 1626 werd apart informatie ingewonnen over de kandidaten bij de capucijnen en de pastoor, zoals in eerdere tijden ook gebeurde.⁹⁵ Desondanks was de spoeling in de beginjaren over het algemeen niet groot, want men kwam overwegend toch steeds bij dezelfde namen uit. Wat opvalt van degenen die worden genoemd maar niet verkozen werden, is dat de meesten van hen beroepsmatig actief zijn: met de kwaliteit in de breedte was het dus wederom matig gesteld. Dit was vergelijkbaar met de gebrekkige keus onder calvinisten in de voorgaande periode toen er bijvoorbeeld nauwelijks renteniers waren.

Johan Pels wordt nog wel als 'sieur de Miheze' (Milheeze) omschreven. De familie Pels was al decennia hoofdbestuurder namens de graven van Arenberg over de heerlijkheid Zevenbergen.⁹⁶ Johan was dus een belangrijk regionaal bestuurder uit een voorname familie in katholieke dienst. Wellicht waarschijnlijker was het dat hij zelf geen schepen wilde worden, want dit zou voor hem toch een stap terug betekenen in de bestuurlijke rangorde. Onder de schepenen worden ook Michiel du Blioul en Vredevorst van Dalem ('sieur d'Ipelaar') als 'ientelhomme' omschreven. De eerste kwam uit Princenhage waar hij tevens een hoeve bezat; in de vestbrieven wordt hij soms als jonkheer aangeduid. Volgens dezelfde bron verkeerde hij vaker in debet dan in credit, maar het is desalniettemin mogelijk dat hij rentenierde gezien zijn inkomsten uit renten. Slechts in één geval wordt heel duidelijk een naam doorgekrast: die van advocaat Johan Ceters in 1628, in wiens plaats Vredevorst van Dalem is aangesteld.⁹⁷ Ceters zou slechts gedurende de eerste twee jaar schepen zijn, waarna hij afzakte naar de rang van tienraad. Dalem op zijn beurt was schepen van Ginneken geweest (in elk geval al in 1620)⁹⁸, waar hij ook vandaan kwam. Bezit van het landgoed Ypelaar bij Bavel duidt verder op materiële welstand voor deze wees die een deel van zijn jeugd in Antwerpen had doorgebracht. Alledrie moesten na 1629 echter in wezen plaats maken voor een nieuwe lichter schepenen als gevolg van onverwachte regionale ontwikkelingen.

Vooralsnog werd hoofdzakelijk vertrouwd op oude Bredase katholieke families als Montens en Van den Broeck. Daarentegen had men het moeilijk met verdere aanvullingen uit de stad: het achtergebleven katholieke patriciaat werd klaarblijkelijk niet erg vertrouwd. Behalve dr. Godefroy van den Broeck mocht slechts de secretaris van de stad Adriaan van Dirven aanblijven in 1625, maar hij was dan ook 'catholique et de qui l'on entend beaucoup de bien et bonnes qualitez'.⁹⁹ Ook in de lagere rangen werden geen protestanten geduld. Aan het eind van het jaar schrijft

⁹⁵ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: lijst d.d. 1626

⁹⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, biedt een interessante collectie brieven over hun activiteiten als zodanig. Zie verder: Derez, e.a., *Arenberg in de Lage Landen*, 171-172.

⁹⁷ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: lijst d.d. 19-11-1628.

⁹⁸ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 28 d.d. 11-12-1620.

⁹⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: brief Verreycken d.d. 15-06-1625.

Isabella dat er nog fouriers ‘hereticques’ in dienst zijn en portiers van voor de reductie.¹⁰⁰ Eind februari 1626 volgt nogmaals een aanschrijving katholieke ‘et fideles’ portiers aan te stellen.¹⁰¹ Deze functionarissen bezetten letterlijke sleutelfuncties voor de poorten van de stad, vandaar dat Isabella hier zo op hamerde. Op een ander punt was ze echter toeschietelijker: de magistraat kreeg zelf het recht een aantal functionarissen aan te stellen die voorheen door de heer van Breda waren aangesteld.¹⁰² De teugels als heerlijke stad werden daarmee wat losser gelaten.

Voor wat betreft de personele bezetting van de magistraat boden ontwikkelingen elders het Spaanse gouvernement gelukkig de helpende hand. Met de inname van Den Bosch door het Staatse leger in 1629 waren katholieken daar uitgerangeerd. Breda bood voor hen nieuwe kansen om in Brabant hun bestuurlijke carrière voort te zetten en een vijftal personen pakte deze mogelijkheid met beide handen aan.¹⁰³ Dat dit een welkome personele aanvulling betekende, blijkt bijvoorbeeld ook uit eerdere onregelmatigheden zoals in 1627 toen drie personen tegelijkertijd het ambt van schepen en tienraad bekleedden.¹⁰⁴ Men kan zich zelfs afvragen of, gezien het aantal emigrés, er geen openlijke invitatie van Spaanse zijde aan vooraf is gegaan. Ook in Bergen op Zoom belandde tenminste één dergelijke emigré, zij het niet in de magistraat: dr. Cornelis Horenbeeck, telg van een Bossche (katholieke) regentenfamilie.¹⁰⁵

Deze jaren hebben daarmee wel iets weg van de vroege jaren van de Opstand voor wat betreft het aspect van ‘brabantisatie’ van de stadsmagistraten in de Vlaamse en Brabantse steden.¹⁰⁶ Er was in elk geval een duidelijke opleving te zien in dit thema. Omgekeerd, gaf Frederik Hendrik bij de deliberaties in de Staten-Generaal over de samenstelling van de Bossche magistraat in 1629 duidelijk te kennen dat ‘naturelle Brabanders uyt Breda geweecken (maar ook uit Grave, Bergen op Zoom of elders)’ voorrang verdienden wanneer er in Den Bosch zelf geen geschikte kandidaten voorhanden waren.¹⁰⁷ De oude belofte van 1588 dat in de regio bij magistraatsbenoemingen bij voorkeur uitgeweken Brabanders in aanmerking zouden komen, was kennelijk nog niet vergeten.¹⁰⁸ Vanuit Den Bosch kwamen opnieuw geluiden dat louter Bosschenaren zouden mogen worden benoemd. De fiscaal van de Raad van Brabant weerlegde dit punt vooralsnog, maar had voor de gelegenheid wel een lijst met gekwalificeerde personen opgesteld van geboren inwoners van de stad die om religieuze redenen waren gevlucht.¹⁰⁹ Ondertussen werden de gedeputeerden van de verschillende provincies verzocht de namen van personen bekend te maken die zij graag in de Bossche magistraat benoemd wilden zien. Tevens zou

¹⁰⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 19 d.d. 30-12-1625.

¹⁰¹ Ibidem, litt. 32: d.d. 28-02-1626.

¹⁰² Ibidem, litt. 14: d.d. 23-06-1625; het betreft de ambten van griffier, secretaris, klerk (ws. bedoelt men de secretaris of gezworen klerk) van de weeskamer, stokhouder en alle andere subalterne officiën.

¹⁰³ Het betrof behalve mr. Jan van der Venne, schepen van 's-Hertogenbosch in 1622 en 1626: mr. Maarten de Werimont, schepen in 1614, 1617 en 1620; mr. Laurentius de Leeuw, schepen in 1623 en 1628; Peter van Gestel, twaalf keer schepen in de periode van 1607-1625; Aelbert van Dungen, schepen in 1616, 1619, 1622-3, 1626-7. Zie: Van Oudenhoven, *Silva-Ducis*, 15e hoofdstuk (p.57-77). Het Bossche element kan met nog tenminste apotheker Gijsbrecht Eelkens worden uitgebreid: over hem wordt - van de informatie ingewonnen van de pastoor - geschreven dat hij ‘natif de BoisleDuc’ is. Zijn latere schoonvader was tevens schepen van Den Bosch, zie: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 278 nr.1313.

¹⁰⁴ Het betreft Augustyn Henrick Wils, Hendrick Anthonis Wissems en Huybrecht Sprong.

¹⁰⁵ Bots e.a., *Noordbrabantse Studenten*, 380 nr.2311.

¹⁰⁶ Dit in tegenstelling tot wat de historicus Pirenne beweert; zie zijn recensie van het boek van Van Immerseel in *NBHJ* 9 (1992) 214.

¹⁰⁷ Res. S-G digitaal, 18 september 1629.

¹⁰⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 67.

¹⁰⁹ Res. S-G digitaal, 20 september 1629. De lijst is niet bewaard gebleven in de Lias Loopende.

navraag worden gedaan bij de secretarissen van de prins om te zien wie zich daar voor een benoeming hadden gemeld. De oorspronkelijke suggestie van Frederik Hendrik vond in elk geval brede navolging. De voormalig burgemeester van Breda, Joris van Bernagie, zette na de capitulatie van Den Bosch in 1629 zijn bestuurlijke carrière daar voort.¹¹⁰ Dit geldt tevens voor de zoon van tienraad Philips van Sonst, stokhouder Lazarus. Hij werd in 1629 benoemd tot tweede pensionaris.¹¹¹ De hectiek van het moment leidde overigens tot soms overhaaste beslissingen. Ritmeester Willem van der Rijt, heer van Broechem werd tot hoogschout benoemd, op voorwaarde dat hij zijn drostambt van Bergen op Zoom zou opgeven. Kennelijk kwam hij hierop terug want binnen een aantal weken deed hij in plaats daarvan afstand van zijn nieuwe benoeming.¹¹²

In de gehele Brabantse regio was dus een duidelijke aanscherping van de onderlinge banden waarneembaar. Op zijn beurt zocht Johan van den Leene(n), rentmeester der domeinen van de Meierij, vanaf 1629 weer toevlucht in Breda om van daaruit zijn ambt waar te nemen.¹¹³ Ook de fiscaal van de Spaanse Raad van Brabant, Adriaan van Meerwyk (uit een bekende Bossche familie), vestigde zich in Breda.¹¹⁴ Met name de wisselwerking tussen Breda en Den Bosch gedurende het Spaanse interregnum was erg sterk. Breda werd mede door het krachtige optreden van zijn gouverneur De Rye de basis van de Spaanse activiteit in de Meierij, terwijl Den Bosch dat werd van Staatse zijde. De retorsiestrijd kon zo in alle hevigheid losbarsten.¹¹⁵ Daarnaast zorgden met name de katholieke benoemingen voor een versteviging van de grensoverschrijdende banden. Een van de andere families naast Van den Broeck die in dit tijdvak floreerde, betrof het Bossche geslacht Leemputte. Dominicus was schepen te Breda van 1630-31 en contributie-ontvanger van de bedehelling.¹¹⁶ Zijn zoon Paulus was schepen in 1636. Deze zou later van 1639-1648 rentmeester-generaal van de domeinen in de Meierij worden.¹¹⁷ Na de vrede van Munster vertrok hij naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij in 1657 in de Raad van Brabant werd benoemd. Hij stierf te Brussel in 1663. Een ander familielid, Henricus, was vanaf 1641 vicaris-generaal onder bisschop Joseph de Bergaigne (1638-1647) en later vicarius capitularis (1647-57). In het oude hertogdom Brabant bleven over en weer uitgebreide familiale connecties bestaan.

Relatie stad en gouvernement

Hoe verliepen nu de benoemingen in dit tijdvak? Dit lijkt ook voor het gouvernement zelf geen uitgemaakte zaak te zijn geweest. Het gebrek aan bestuurlijke continuïteit gaf in de Bredase geschiedenis herhaaldelijk aanleiding voor onduidelikheden hieromtrent. Tussen de diverse aanstellingsbrieven uit de Spaanse periode bevindt zich een papier met procedurele kwesties. Dit geeft een overzicht van precedentes omtrent eedafleggingen van 1513 tot 1604 met als crux dat deze in de vier

¹¹⁰ Ibidem, 21 en 22 september 1629. Zie verder over zijn Bossche jaren: Kappelhof, 'Niets menselijks was hen vreemd.'

¹¹¹ Van Sonst liet desondanks in 1642 een insolvente boedel na in Breda.

¹¹² Van der Rijt werd benoemd op 22 september en deed afstand op 16 november, zie: NA, ASG, inv.nr. 4955. De kerkenraad van Bergen op Zoom deed vanwege zijn aanstaande vertrek een beroep op de prins hem te behouden, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 262.

¹¹³ Beermann, *Stad en Meierij 1629-1648*, 10.

¹¹⁴ Ibidem, 58 speciaal n.1.

¹¹⁵ Ibidem, hoofdstuk 1.

¹¹⁶ Ibidem, 203 speciaal n.6.

¹¹⁷ Ibidem, 10 speciaal n.4.

hoofdsteden van Brabant in handen van de ‘officier civiel’ werden gedaan (de drossaard) daar het ‘gheen ghemeinschap en heeft met de [militairen]’. Vermoedelijk bestond er dus al gauw onenigheid tussen de drost en de gouverneur over wie het ter plekke voor het zeggen had. De hoogste regering, geleid door de Infante, zetelde in Brussel. Van hieruit werd jaarlijks een raadsheer (dat wil zeggen iemand van de Raad van Brabant) naar Breda gezonden; daar vernieuwde hij de wet, hoorde de stadsrekeningen af en wat dies meer zij. Na enkele jaren trad hier echter verandering in, zoals wel vaker in Breda ingegeven door dynastieke overwegingen. Er had zich namelijk een pretendent aangediend voor de Bredase bezittingen, Jan van Nassau-Siegen, een kleinzoon van de broer van Willem van Oranje, Jan de Oude. Het Bredase stadsbestuur wist hem in elk geval al gauw te vinden: reeds begin 1626 sprak de substituut-griffier met hem in Brussel.¹¹⁸

Op papier leken zijn rechten als katholieke kandidaat van Nassaus bloed er goed uit te zien, maar tegenover hem bevond zich de Spaanse koning Filips IV in zijn hoedanigheid als hertog van Brabant die graag zijn eigen rechten wilde laten gelden. Het gerecht in de vorm van dezelfde Raad van Brabant moest eraan te pas komen om duidelijkheid te scheppen. Dit stelde in 1629 Jan van Nassau in het gelijk, waarop deze het volgende jaar als heer van Breda zijn intrede deed in de stad. Vanaf 1630 werd zodoende de vernieuwing van de wet een gedeelde verantwoordelijkheid van het gouvernement (de leenheer) en de heer. De nieuwe heer werd door de stad tevens verwelkomd met een gift van duizend gulden.¹¹⁹ De banden met de oude heer waren echter nog bij lange na niet doorgesneden: de domeinraad probeerde in het kader van de retorsiestrijd vanuit Geertruidenberg verwoed een schaduwbestuur te laten opereren.

Voor de stad waren de institutionele bordjes tijdelijk verhangen naar het zuiden. Maar toegang tot de Audiëntie of de Raad van Brabant was niet zomaar geregeld. Daarnaast verkeerde de Baronie door de retorsiestrijd in grote onzekerheid. Het leven voor de achtergebleven burgers was er door de vele retorsiemaatregelen niet gemakkelijker op geworden.¹²⁰ Dit wil niet zeggen dat Breda aan zijn lot werd overgelaten. Tot twee keer toe werd voor zes maanden vrijdom van de impost verleend; eerlijkheidshalve moet worden toegevoegd dat van een kale kip niets valt te plukken.¹²¹ Voor het overige werd Breda wel geacht allerlei belastingen zoals die door de Staten van Brabant werden geheven aan zijn burgers op te leggen. Daarnaast werd het ondanks protesten vrij gauw belast met een omvangrijk garnizoen, zonder dat hier middelen voor hun onderhoud tegenover stonden. De inkwartiering viel het verarmde Breda zwaar, maar de audiencier probeerde hier nog een positieve draai aan te geven: ‘dat [wij] souden willen couragie nemen, alsoo daer groote apparentie is dat onder de coopliden ende andere borghers cortelinghe wederom wat te winnen sal wesen.’¹²² Het garnizoen trok vanzelf ook weer handel aan was zijn gedachte, een axioma meer uit hoop geboren dan de werkelijkheid. Pogingen tot ondersteuning door de bouw van barakken vormden een van de belangrijkste items op de agenda van de bestuurders richting Brussel maar dat gaf in eerste instantie niet thuis in financiële kwesties. De stadsadvocaat raadde het doen van sollicitaties zelfs af ‘overmits de finantie van sijne mat. zoo seer was belast dat sij ha-

¹¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 26: brief W. Montens d.d. 19-01-1626.

¹¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 147v-148 d.d. 10-06-1630.

¹²⁰ Hallema, ‘Retorsie-maatregelen’.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 15 d.d. 02-07-1625 en litt. 25: apostille 07-01-1626.

¹²² Ibidem, litt. 165: brief P. de Hegelsom d.d. 20-05-1629.

ere ordinarisse schulden nijet en conde voldoen'.¹²³ Ook het vinden van de juiste weg in de bureaucratie van Brussel lijkt een probleem te zijn geweest. Wie behartigde eigenlijk de Bredase belangen? In één geval was een rekest van de magistraat op het bureau van griffier Vlemincx blijven liggen, 'alwaer deselve daer nijet te vinden en is geweest'. In een ander geval had men spijt de heer van Marquette te hebben benaderd, die zojuist in zijn huis was gearresteerd wegens een geschil met de drossaard van Brabant.¹²⁴

Omgekeerd bleek het soms nodig via een oud-schepen uit de vorige periode contact te zoeken met Den Haag, waar tenslotte een groot deel van de administratie van de stad werd bewaard. In 1628 kreeg oud-burgemeester Joris van Bernagie, die zich had teruggetrokken op De Zwaluwe, opdracht om bij de griffie van de Raad van Brabant het privilege van de wolwerk en van de opslag op de dorpen in het land van Breda te gaan lichten.¹²⁵ Daarbuiten waren het vooral de nieuwe gouverneur, Claude de Rye, baron van Balançon, en de drossaard Karel (of Charles) Otto van Haestrecht, heer van Drunen, die het Spaanse bewind moesten vestigen. De eerste overvleugelde echter de laatste, al was het maar wegens zijn aanwezigheid, en tussen de twee lijkt zich al gauw een machtsstrijd te hebben ontsponnen. De laatste begon in stadszaken bijvoorbeeld een eigen advocaat te gebruiken, dit tot onvrede van de eigenlijke stadsadvocaat.¹²⁶ Behalve nadelig voor deze functionaris, reikten de gevolgen verder: 'Den brief oft lijste vande nieuwe magistraet was tot den secretaris vanden heere audientier gereet maer door dat geadresseert was aende heere gouverneur en heeft de heere drossaert denselven niet willen aenvoirden'.¹²⁷ De benoemingen kwamen door competentiegeschillen dus niet geheel vlekkeloos tot stand.

De katholieke signatuur van de regenten mocht dan weliswaar minder problemen opleveren, de diverse machtsaanspraken van hoge functionarissen lijkt wel degelijk de stedelijke politiek te hebben beïnvloed. In het voorjaar van 1629 werd raad Famius naar Breda gestuurd om zich te informeren over de kandidaten voor de nieuwe wetsverzetting. Wat hem bij zijn bezoek vooral opviel was de partijdigheid van de regenten die meer op handen van de gouverneur waren dan van het gouvernement.¹²⁸ Ook anderszins was de trip hem slecht bevallen:

Tot Brussel gecomen zijnde, ben ick gegaen ten huijse vande heere raetsheere Famius, die dbedde gehouden heeft tsedert dat hij van Breda gecomen is. Hebbende tfleresijn gecregen een oft twee daghen naedat zijnen e. thuijs gecomen was, naedat hij zijn rapport van zijnen besoignien hadde gedaen aen hare doorluchtichste hoocheijt.¹²⁹

Zijn opmerking over de politieke signatuur van de schepenen toont aan dat, ongeacht de regimes, de eigen ratio van de stedelijke politiek niet onderschat moet worden: regenten waren te allen tijde tevens verwickeld in hun eigen, interne strijd om de macht. Vrij snel hierna werd de gouverneur overigens inderdaad terzijde geschoven. De belangen van de stad hadden bij dit alles het nakijken: 'ende wordt al-

¹²³ Ibidem, litt. 49: brief G. van Ghilse d.d. 18-06-1627.

¹²⁴ Ibidem, litt. 73: brief G. van Ghilse d.d. 10-02-1628. De heer van Marquette (Johan Kesselaar) was een belangrijke liaison tussen noord en zuid in deze jaren en betrokken bij de onderhandelingen over krijgsgevangenenruil.

¹²⁵ SAB, ORA inv.nr. 824 f. 210-v d.d. 17-02-1628.

¹²⁶ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 55: brief G. van Ghilse d.d. 01-11-1627.

¹²⁷ Ibidem, litt. 66: brief G. van Arendonck d.d. 29-11-1627.

¹²⁸ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: brief Famius d.d. 15-03-1629.

¹²⁹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur, litt. 157: brief J. van Putte d.d. 23-04-1629.

les soo stil onder de handt gedaen dat het onmogelick is daer oprecht achter te comen'.¹³⁰ Al vrij snel ook was er sprake van onenigheid over en weer. Famius was 'verwondert ... dat wij [schepenen] soo nonchalant waeren int vervolgen van onse hooftbancke'.¹³¹ Naar eigen zeggen had men alles wat in zijn macht lag gedaan, maar de belangen lagen eenvoudigweg anders. Voor Breda vormde de Baronie de bestuurlijke inbedding en wellicht dat men, mede in het kader van de retorsiestrijd, eerder de zijde van de prins koos. Een van de weinige dingen die overbleven om blijk te geven van haar ongenoegen was het bieden van lijdzaam verzet. Stad en land van Breda waren door soldaten zo van hout ontdaan, dat het gouvernement aandrang op nieuwe aanplant. 'Opt recht vande boomen staende op de vesten' konden de partijen het echter jarenlang niet eens worden. Toen rentmeester Sebastiaan de Ridder en zijn controleur zich op het stadhuis meldden voor de openbare aanbesteding van '2000 soo eijcken als olme boomen op ende aende wallen', bleven de meeste schepenen uit protest weg.¹³² Omgekeerd werd vanuit Brussel steeds vaker geschreven dat de Bredase delegatie het er niet naar de zin had en liever (onverrichterzake) terugkeerde.

In feite functioneerde het civiele bestuur in de periode 1625-1637 maar in beperkte mate; eerder was sprake van een militaire bezetting van Breda. Dit blijkt ook nader uit twee bewaard gebleven rapporten over de fysieke staat van de stad. Het eerste werd opgesteld om de Staten van Brabant te overtuigen van de armlastigheid van de stad, een vaak gedisputeerd punt in deze jaren vanwege haar bijdrage in de bedde.¹³³ Volgens de Bossche gedeputeerden op inspectie woonden er nog maar driehonderd 'huijsgezinnen' in de stad (meest van kleine middelen), waarvan twee derde binnen was gekomen na 1625. Zij bestonden voornamelijk uit toeleveranciers van het leger - 'als sijnde herbergiers, vivandiers ende dijergelijcke' - en zouden dus net zo snel weer vertrekken. Raad Josse de Hertoge verklaart in zijn openingszin enige jaren later onomwonden 'que toutes les miseres que l'on trouve en ladite ville, proviennent des logemens des soldatez'.¹³⁴ Meer dan 600 huizen in de stad waren verwoest (waarschijnlijk in de zin van uitgewoond c.q. uitgeleefd) waardoor er voor de burgerij nog maar zo'n vierhonderd beschikbare woningen overbleven. Daar tegenover stond een garnizoen van vierduizend man infanterie en zeshonderd man cavalerie, voor wie de barakken ontoereikend waren. Verder verbleven in het ziekenhospitaal nog eens duizend tot twaalfhonderd gewonden; daar was sprake van een 'grand desordre'. Het klimaat in de stad viel voor de bewoners dus al met al nauwelijks meer leefbaar te noemen en Breda was een stad geworden zonder noemenswaardige burgerij.

Religie na 1637

De nieuwe orde

Vanaf het moment dat Staatse troepen voor de stad waren gelegerd hield het Spaanse gouvernement ernstig rekening met een ongunstige afloop. Op 21 juli was

¹³⁰ Ibidem, litt. 26: brief W. Montens d.d. 26-01-1626.

¹³¹ Ibidem, litt. 155: brief P. de Hegelsom d.d. 06-04-1629.

¹³² Ibidem, litt. 124: d.d. 31-10-1628.

¹³³ Ibidem, litt. 84: d.d. 15-03-1628.

¹³⁴ ARB, Raad van State inv.nr. 367: 'Briesve advertence de l'estat de la ville de Breda', niet gedateerd maar de commissie dateert van 14-07-1631.

het beleg officieel begonnen. De wetsverzetting voor 1637 was reeds diverse malen uitgesteld, omdat de commissarissen uit Brussel zonder een duur konvooi niet veilig konden overkomen.¹³⁵ Uiteindelijk werd toch een nieuwe lijst opgestuurd.¹³⁶ De gevechten hadden ondertussen reeds een zeer prominent slachtoffer geëist: de Franse ambassadeur – en kolonel - Charnassé, die op 1 september 's avonds om tien uur 'sijnde in de approches voor Breda deur 't hoofd dooddt geschooten' was.¹³⁷ Erg lang was het de nieuw aangestelde schepenen niet gegund om hun ambt te vervullen. In de laatste dagen van hun bestaan hielden zij zich voornamelijk bezig met zaken omtrent de belegering, het aannemen van een makelaar en de betaling van rentes.

Het verlies van Breda in 1637 was uiteindelijk meer te danken aan een militaire overrompeling dan aan een resolute defensie van Spaanse kant. De Staatse strategie voor dat jaar was oorspronkelijk gericht geweest op een grote aanval over zee en land van Duinkerken, maar een storm had de vloot uiteengeslagen.¹³⁸ In plaats daarvan sloeg het leger vanaf eind juli zijn troepen in de buurt van Breda op. De vijand wist overigens al enige jaren dat Breda doelwit was want er waren eerdere schermutselingen geweest. De frase dat Breda 'nu met verlies van soo veel bloet ende goet door Godts genadigen segen is gereduceert', was niets teveel gezegd. Onder de Staatse officieren en soldaten vielen uiteindelijk 817 doden en 1284 gewonden en ook de stad kwam er niet zonder kleerscheuren vanaf, al bleef de schade ditmaal enigszins beperkt.¹³⁹ Alle eer ging naar de prins van Oranje, wiens 'wijs ende clouck beleid' deze ommekeer teweeg had gebracht. De symboolwaarde van de inname van Breda was ongemeen groot. Filips IV jammerde dat de Spanjaarden nog nooit zo'n smadelijke nederlaag hadden geleden:

Niets kan de vergelijking met Breda doorstaan en het verliezen van deze stad zoals we haar hebben verloren, ontnemt ons onze reputatie, en wel op zodanige wijze dat we die niet meer zullen kunnen terugwinnen, tenzij misschien met eindeloos veel moeite en geduld.¹⁴⁰

Ook de capitulatie was vooral een zaak van de heer van Breda. Hoewel de Staten-Generaal via hun gedeputeerden te velde aanwezig waren, lijkt het eerste wat zij ervan wisten de brief van Frederik Hendrik te zijn die de Staten-Generaal op 10 oktober bereikte van twee dagen eerder met een kopie van het verdrag.¹⁴¹ Dit staat in scherp contrast met de verovering van Den Bosch enige jaren eerder toen de akkoorden uitgebreid over en weer werden besproken.¹⁴² Zoals te doen gebruikelijk hadden de katholieke autoriteiten van Breda (de geestelijkheid, de drossaard, de schout, de burgemeester, schepenen en raden) eerst hun voorstellen gedaan in de vorm van veertien artikelen.¹⁴³ In de eerste plaats moest eenieder zijn fouten worden vergeven zonder nadelige gevolgen: zeg maar een generaal pardon. In de

¹³⁵ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 129v-130v.

¹³⁶ Ibidem, f. 131 e.v. d.d. 14-07-1637. Deze opgave wordt door Van Goor overigens niet gegeven.

¹³⁷ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 486.

¹³⁸ Parrott, *Richelieu's Army*, 124 speciaal n.228.

¹³⁹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 30. Volgens de bekende historieschrijver Aitzema was de stad 'aan Ginnekens ent ende de Haegsche poort seer beschadigt, maer in de stadt sonderlinge niet.', zie: Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 580.

¹⁴⁰ Vermeir, *In staat van oorlog*, 142 speciaal n.175. Deze moderne hertaling is door hem gebaseerd op: Cuvelier-Lefevre, *Correspondance*, III, 206 no.588 d.d. 12-12-1637: Sp. koning aan kardinaal-infant; B, 63 n.4.

¹⁴¹ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 10 oktober 1637.

¹⁴² Res S-G digitaal, 12 en 13 september 1629.

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 22-23 d.d. 07-10-1637; zie ook: SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 72.

tweede plaats stelden ze voor ‘dat in de stad nu ende altijt sal blijven het openbaer ghebruyck vande catholijcke roomsche religie inde groote kercke, inde kloosters ende begijnenhof’. Dit was wellicht wat veel van het goede gezien de nieuwe machtsverhoudingen, maar de prins stond toe dat in de twee kloosters alles bij het oude zou blijven gelijk vóór 1625. In het derde conceptartikel wordt gehandeld over de toekomstige samenstelling van de magistraat; deze zou moeten geschieden ‘indifferent’ van personen, religie zou hier dus geen rol in mogen spelen. Het commentaar van de prins luidde aldus: ‘dat de magistraet sal gestelt werden, uyt de beste ende gequalificeerste personen van der stad, volgens de privilegien ende wetten van Brabant, ende van de stad voorsz.’. De prins hield zich daarmee in zekere zin op de vlakte. Het was duidelijk dat de drie criteria (poorter, Brabander en van echten bedde) in ere werden hersteld, maar de katholieken kregen niet die toezegging die zij op dit punt zo graag hadden gewild.

Over het algemeen zouden de definitieve capitulatievoorwaarden maar in beperkte mate afwijken van wat de katholieken hadden voorgesteld. In plaats van vier jaar vrijheid van handeling kregen ze drie jaar. Pastoors en andere geestelijke personen waren hierbij echter niet inbegrepen: zij dienden volgens de retorsieplakaten de stad te verlaten. Tot slot bood het uitgaande bewind nog een wijze les: het garnizoen zoveel mogelijk in barakken onder te brengen. Aan openbare katholieke erediensten in de stad werd al met al een einde gemaakt maar van actieve vervolging was geen sprake. Het verwijderen van de geestelijkheid hoefde wat de prins betreft ook niet op stel en sprong te gebeuren: via de drossaard verleende hij bijvoorbeeld diverse malen uitstel aan individuen om te vertrekken.¹⁴⁴ De benoeming van een katholieke gouverneur wijst tevens in de richting van een behoedzame aanpak van zijn kant.¹⁴⁵ Het was de geestelijkheid zelf die echter haar hand overspeelde. Op 25 november 1637 - de dag van de heilige St. Catharina - werd in het capucijnerklooster achter gesloten deuren vergaderd. De drost, hierop geattendeerd, stuurde er enige soldaten op af die door de ramen van de kerk naar binnen moesten klimmen. Daar vonden zij een priester voor het altaar staan die werd aangehouden: het lot van de mannelijke kloosterorden was daarmee definitief bezegeld.¹⁴⁶

Wat betreft de samenstelling van het Bredase stadsbestuur kon men van voren af aan beginnen. Dat deel van het patriciaat dat katholiek was en was achtergebleven, was alvast uitgesloten van deelname. De rol van de ‘huurling’-schepenen van het Spaanse interregnum was eveneens uitgespeeld. Grootste struikelblok na 1637 bij de selectie van schepenen vormde als vanouds hun kwaliteit gekoppeld aan kwantiteit.

Uit het Spaanse interregnum dateert een lijst van verdachte protestanten in de stad. Er staan 23 personen op vermeld, van wie ongeveer de helft brouwer was.¹⁴⁷ Deze beroepsgroep komt daarmee, tezamen met die van de herbergiers, wederom in een kwaad daglicht te staan. Reeds in 1598 had de magistraat - tevergeefs - verzocht Cornelis Abrahams niet als tienraad te benoemen, omdat zij ‘niet geerne herbergiers en hebben’.¹⁴⁸ Destijds waren er overwegend veiligheidsredenen geweest

¹⁴⁴ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 83: brief W. Snellen d.d. 29-11-1637.

¹⁴⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 67.

¹⁴⁶ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 18.

¹⁴⁷ SAB, OSA inv.nr.216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 240: ‘namen van eenige vande religie bij sconinx tijde aengeteekent’. Aan de hand van de persoonsnamen kon worden gereconstrueerd dat dit document aldaar verkeerd zit ingebonden en niets van doen heeft met het Spaanse interregnum 1581-1590 (waar het nu achter is geplaatst), maar behoort tot het tijdvak 1625-1637.

¹⁴⁸ Groenveld, ‘een notabele frontiere’, 25.

voor deze afwijzing. Brouwers waren nogal eens herbergier en hadden per definitie veel vreemd volk over de vloer. Behalve dat deze algemene reden niet veel zal zijn veranderd, lagen de bezwaren nu deels ook op het religieuze vlak. Brouwer Adriaen Aerts stond voor de Spanjaarden zelfs bekend als 'seer vileijn'. Anderen die werden verdacht waren bijvoorbeeld zilversmid Willem Strepe en mr. Willem Strijp, die beiden (beroepshalve) in contact stonden met het vanuit Spaanse optiek nog altijd opstandige gewest Holland.¹⁴⁹ Als verdacht golden in de regel diegenen die hun vrijdom buiten de stad hielden of juist recent van buiten de stad waren gearriveerd: Strijp bijvoorbeeld kwam uit Leiden. Van droogscheerder Peter Claessen werd gezegd dat hij niet te vertrouwen was, en niet zonder reden: 'ende is denghenen die geroepen heeft vive lorange als den prince nu lestmael Breda belegert hadde'. Slechts een minderheid van personen die voorkomen op deze lijst zijn na 1637 terug te vinden in het stadsbestuur: Daem Janssen als schepen en Peter (Adam) Leijten, mr. Willem Strijp, Cornelis van den Kieboom en Gerard de Wijse als tienraad. Dit bevestigt eens te meer het feit dat de sociale mobiliteit in de top van de regenten groter was dan bij de middenstand: de eerste groep ontvluchtte meestal de stad, terwijl de tweede groep noodgedwongen achterbleef.

Van de gevluchte politieke elite keerde na 1637 slechts een enkeling terug zoals Johan van Hertsbeke, heer van Bruinisse die de tussenliggende periode in zijn Zeeuwse thuisland had overbrugd. Door een Dordtse kennis werd hij speciaal met diens benoeming gefeliciteerd: 'verstaen hebbende dat uw ed. wederomme (door godes genaede) getreden is in sijnen ouden staet van schepen der stadt Breda'.¹⁵⁰

Zoals zovelen in de hectische oktoberdagen van 1637, was deze brief niet van enig eigenbelang gespeend door tegelijk iemand anders aan te bevelen. Achter de capitulatieartikelen, in de reeks ingekomen brieven van en aan het stadsbestuur, bevindt zich eveneens een reeks van soortgelijke recomandatiebrieven.¹⁵¹ De aanstaande verovering van de stad had vanaf eind augustus in Haagse hofkringen alvast voor de nodige consternatie gezorgd. De secretaris van de prins, Constantijn Huygens, werd in het legerkamp overstelpt met verzoeken om in Breda baantjes te regelen.¹⁵²

Volgens hem werkten die echter juist averechts: de prins hield er niet van enige ambten te vergeven zo lang een stad niet de zijne was.¹⁵³ Ook de Staten-Generaal kregen vanaf 9 oktober bijna dagelijks verzoeken binnen voor ambtsaanstellingen (in totaal enige tientallen), die uiteindelijk gezamenlijk werden afgehandeld.¹⁵⁴

Uit een en ander blijkt dat oude banden met het Haagse bestuurscircuit wederom van doorslaggevend belang waren en de centrale as vormt in de Bredase geschiedenis. Veel geïnteresseerden hadden oog op het ambt van chercher, terwijl anderen als Pieter Nollen meer specifieke wensen hadden (in zijn geval conciërge van het stadhuis). Bijzonder vroeg erbij was oud-schepen Roelof Bacx. Reeds op 22 september schreef hij hoopvol vanuit Dordrecht 'bij reductie vande jegenwoordige belegerde stadt Breda' (die dus nog moest plaatsvinden) in zijn ambt van ontvanger van de gemene middelen te worden hersteld.¹⁵⁵ Een benoeming vond echter niet plaats; wellicht dat zijn leeftijd - hij was inmiddels dik in de zestig - toch wat veel

¹⁴⁹ Willem van der Strepe ('opde veemerckt in den leeuw') en zijn zoon Jan worden als Stepp genoemd in het overzicht van Bredase zilversmeden, zie: Van Rijen, *Zilver en zilversmeden*, 306. Ook een andere zilversmid, Joos Moermans, wordt genoemd. Deze Joost Moermans was overigens een stuk succesvoller in zijn betrekking, zie: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 290.

¹⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 77: brief Gerh. de Pitorum d.d. 26-10-1637.

¹⁵¹ Ibidem, litt. 73 e.v.

¹⁵² *Briefwisseling Huygens*, II, briefnr. 1735; van D. de Wilhem d.d. 06-10-1637.

¹⁵³ Idem, briefnr. 1711.

¹⁵⁴ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 22 oktober 1637.

¹⁵⁵ Idem: resolutie 22 september 1637.

van het goede was. In de haast om het plegen van benoemingen ging trouwens ook weleens iets mis. Zo benaderde Bastiaan Ariens van de Water, schipper in dienst van de Staten-Generaal, de gedeputeerden te velde om het boomsluitersambt, niet beseffende dat dit een van de vele ambten was die door de heer van Breda werden vergeven.¹⁵⁶ De gedeputeerden noteerden daarom simpelweg in de marge ‘daerinne can hier niet getreden werden’.

Door de katholieke overheersing in de voorgaande twaalf jaar was er op voorhand weinig of geen personele continuïteit mogelijk onder de schepenen. De vroegere hoofdproblematiek van het vinden van voldoende calvinisten was door deze kaalslag onder de politieke elite van de stad zo mogelijk dus nog urgenter geworden. Hoe werden de posten gevuld en door wie? In de eerste plaats was er de promotie van voormalig drossaard Johan van Aerssen tot president. Op hem, die zoveel had gedaan ter promotie van de vorming van een eigen classis, kon men in het kader van de politieke reformatie rotsvast vertrouwen. Behalve de terugkeer van Van Aerssen en Hertsbeke, waren er ook enkele oud-gedienden als Philips du Jardin en mr. Willem Snellen. Zij waren weliswaar geen regent geweest in de periode vóór 1625, maar allebei wel sterk aan Breda gelieerd: de eerste door zijn ambt als commissaris van de monstering, de tweede vanwege zijn familie. Oude familiebanden golden tevens voor Daniel Buycx en Pieter van Bernagie. Vrijwel alle nieuwkomers hadden zodoende goede bestuurlijke antecedenten, hetzij zijzelf of in de familie. Dit gold tevens voor de overige nieuwelingen. Hendrik Joosten wordt in 1632 voor het eerst als gezworene van Oosterhout genoemd, samen met onder andere Job van Ruth uit Breda (waarschijnlijk de oud-schepen).¹⁵⁷ Hij was bovendien een zoon van de voormalige ontvanger van de erfgranen te Breda. Vanaf 1635 kreeg hij in het bestuur van Oosterhout gezelschap van mr. Adriaan Havermans, de latere griffier van Breda.

De familie Havermans had ook al langer betrekkingen met de domeinraad. Adriaans overgrootvader Gerrit was schepen en tienraad geweest tijdens de eerste landsheerlijke periode; grootvader was in 1592 aangesteld als schout van Groot en Klein Zundert en Rijsbergen. Dit ambt moest hij echter door een substituut laten bedienen toen hij in 1597 tevens werd aangesteld als wachtmeester of majoor van de burgerij te Breda.¹⁵⁸ Enkele jaren later verzocht hij het schoutambt voortaan door zijn oudste zoon Gerrit te laten vervullen. Die was op dat moment circa 23 en hiertoe bekwaam; bovendien was ‘in dese swaere tijden’ bij wijze van continuïteit zijn vader hier veel aan gelegen.¹⁵⁹ Deze liet in 1645, na een dienstverband van 42 jaar, wegens zwakte door hoge ouderdom op zijn beurt het ambt overgaan op zijn eigen zoon. In 1653 kwam aan de ambtsbediening door leden van de familie Havermans te Zundert echter een einde vanwege de politieke reformatie.

De Baronie en omliggende delen van Nassau-Brabant, zoals het noordwestelijke deel van Staats-Brabant ook wel eens wordt genoemd vanwege het vele domeinbezit van de Oranjes, fungeerden ditmaal als belangrijkste recruteringsgrond. Uit een ander Oranje-domein kwam nog Isaac Noirot: deze was schepen van Steenberghe geweest, waar zijn vader tevens rentmeester en burgemeester was. Veel van de nieuwe schepenen hadden dus sterk regionale banden, al was er niet altijd sprake van betrekkingen met de stad. De eigen bestuurlijke elite die de domeinraad voort-

¹⁵⁶ NA, ASG, loketkas 12548.215.2: ordonnanties e.d. met betrekking tot het leger voor Breda anno 1637.

¹⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 11883, f. 274 e.v.

¹⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 79-v.

¹⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8067, f. 2 e.v.

bracht van ambtenaren en ambtsdragers bleek van steeds grotere waarde. De interne rangorde die dit teweeg bracht tussen de gebiedsdelen onderling, was op zijn beurt echter niet altijd bevorderlijk voor de ontwikkelingen elders. In Oosterhout had men in elk geval vanaf de jaren twintig in de zeventiende eeuw een soortgelijk probleem als te Breda in de periode daarvoor: een gebrek aan voldoende calvinisten.¹⁶⁰ Elders in de Baronie was het al niet veel anders. Rentmeester Verelst schreef in 1640 dat ‘binnen Baerle voorsz. en zijn gheene personen vande religie, noch oock binnen Alfen; dijegheene dije binnen Chaem eenichsints zouden mogen wesen bequaem, hebbe ick gestelt.’¹⁶¹

Ook voor Breda moest na 1637 nog altijd binnen de grenzen van het hele hertogdom worden geworven, zij het niet langer inclusief het zuidelijke deel. Evenals in de voorgaande periode bestond er een uitruil tussen de steden Breda en Den Bosch: mr. Jacob van Lanschot (1637) en Dirk van Hoorn (1640) hadden daar reeds de magistraat gediend. Beiden overleden echter in korte tijd, waardoor hun rol in Breda gering bleef. Een andere mogelijke kandidaat was de Bossche schepen en ontvanger Cornelis Backaert die ‘van meninge was binnen dese stadt sijne residentie te connen nemen’.¹⁶² Zelf was hij een van zeven nieuwelingen geweest in het Bossche stadsbestuur na de verovering in 1629. Jacob Drabbe kwam uit een vooraanstaande regentenfamilie van Bergen op Zoom en zou tot aan zijn dood in 1663 een van de belangrijkste stedelijke bestuurders van Breda worden. Hoewel noodgedwongen deels bestaande uit niet-Bredanaars werd wederom, evenals na 1590, overduidelijk de voorkeur gegeven aan Brabanders (zoals ook stond voorgeschreven). Bovendien bleek ook de conduitestaat van menig schepen bij nader inzien opnieuw verre van blanco en was er zelfs sprake van een in bestuurlijke zin goed gevulde hand. Blijkens de achtergrond van de niet-Bredanaars werd men niet zomaar schepen.

Juist de noodzakelijke herkomst van buiten Breda toont desondanks wederom het gebrek in de breedte onder de inheemse elite aan. Toen begin 1641 tesorier Johan van Hertsbeke overleed werd dit probleem dan ook meteen weer nijpend. Voor diens opvolging achtte drossaard Van Aerssen de schepenen Isaac Noirot of Jacob Drabbe het geschiktst: ‘beijde ledematen van de kerck, ervaren in stadts saecken, liefgetal onder de gemeente, ende van een vreedsamich humeur.’ Met hen zou iedereen zijn gediend: de heer van Breda, de stad, de kerk en de burgerij. Wie diende op hun beurt echter hen op te volgen?

Hier is qualijck stoffe om de vacerende plaetsen te suppleeren, door dien de gequalificeerste inwoonders voor het meerendeel sijn papist, ende dat de weijnige andere, haere nuijtraliteit ten platten lande houden, ten aensien van hare negocie ende andersins, dwelck doorsaecke is, dat ick aen U.E. hoocheijt soo veel bequaeme personen niet en kan voorstellen als ick wel geerne soude doen.¹⁶³

Vanuit het standpunt van de drossaard bekeken was er in een halve eeuw tijd nog nauwelijks iets veranderd: de elite van de stad bestond nog immer overwegend uit katholieken en zij die wel geschikt waren gaven voorrang aan hun werkzaamheden. Het verschil tussen vraag en aanbod bleef dus problematisch. De problemen bleken nog duidelijker bij het kiezen van de tienmannen: van de tien die in 1637 van

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 11883, f. 29 e.v.

¹⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8079, f. 11r d.d. 01-02-1640.

¹⁶² NA, NDR inv.nr. 7998, f. 112r niet gedateerd.

¹⁶³ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 134v d.d. 10-01-1641.

Staatse zijde werden aangesteld, kwamen er maar liefst zes vanwege diezelfde vrijheid of neutraliteit nooit opdagen.¹⁶⁴ Twee van hen werden desondanks door de drossaard het volgende jaar toch als kandidaat-schepen voorgedragen: Jan van Lanschot en Dingeman Beens.¹⁶⁵ De drossaard had het dus moeilijk met zijn dubbeltallen: voor 1638 kon hij, naast de zittende magistraat, slechts zes namen en voor 1640 acht namen overleggen.¹⁶⁶ Pas in de loop van de jaren veertig nam het probleem af: de lijstjes met bewaard gebleven dubbeltallen vanaf de tweede helft van de jaren veertig bieden ons bovendien zicht op de alternatieven die werden overwogen, zeg maar op de groep 'patriciabelen'.

Over het algemeen speelde men bij de nominaties op veilig: verreweg de meerderheid van de kandidaten had gediend als schepen of tienraad of zou dat later alsnog doen. Een handvol werd daarentegen wel genomineerd voor het schepenambt, maar zou in geen van beide politieke functies terecht komen: Adriaan Havermans, Pieter Wachmans, Mercelis Coenssen, Ambrosius Martini en Noë Dassigny. De eerste was sinds de reductie griffier van Breda, wiens vrouw na zijn overlijden hun kinderen verder katholiek liet opvoeden. Waren deze huiselijke omstandigheden die duiden op latente katholieke sympathieën (in elk geval bij zijn vrouw) in bredere kring genoegzaam bekend om inderdaad een benoeming als schepen te verhinderen of wilde de stad simpelweg zijn griffier niet kwijt? Maar liefst tot drie keer toe werd Pieter Wachmans genomineerd. De familie Wachmans was in de tweede helft van de zestiende eeuw een van de belangrijkste patricische families te Breda geworden (zelf kwam zij uit Antwerpen) dankzij het huwelijk tussen Michiel Wachmans en Agneta Montens. Zij was een dochter van mr. Hendrik Montens de Oude, die gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw in allerlei functies in dienst was van diverse heren van Breda. Het sociale profiel van de familie Wachmans werd hierdoor aanzienlijk verhoogd en het leek erop dat men zich zou kunnen gaan ontwikkelen tot een echte bestuurdersfamilie. Zo trouwde een van hun dochters Willem de Vos, zelf lid van de domeinraad. Door haar sterke oriëntatie op het zuiden raakte de Bredase tak eind zestiende eeuw echter in de knel. Een slinkend handelskapitaal deed de rest: in de loop van de zeventiende eeuw werd dan ook een dalende lijn ingezet.

Pieter was zeer waarschijnlijk een zoon van tienraad Jacob Anthonis Wachmans die begin zeventiende eeuw conciërge op het stadhuis was geweest.¹⁶⁷ In plaats van Pieter werd wel een andere zoon, Jacob Anthonis de jonge, schepen maar die stierf al in het tweede jaar van zijn aanstelling in 1651. Pieters nominaties dateren overigens allen van latere tijd: de twee zoons zaten elkaar dus ogenschijnlijk niet in de weg voor wat betreft een eventuele bestuurlijke carrière. Opvallend genoeg vroeg hij eind 1658, nadat hij als diaken was gekozen, ook hiervan afstand te mogen doen.¹⁶⁸ Dergelijke verzoeken waren ongebruikelijk en werden meestal ook niet ingewilligd: kerkelijke ambten als deze waren een burgerplicht en legde men niet naast zich neer.¹⁶⁹ De overheersende indruk lijkt dat Pieter Wachmans er duidelijk niet om stond te springen enige bestuurlijke activiteiten te gaan ondernemen. Zelf wordt hij als koopman omschreven wat, in samenhang met eerdere soortgelijke ge-

¹⁶⁴ Ibidem, f. 119r. Hun namen: Jan van Lanschot, Roeland Jacobssen, Jacob Jan Goris Dirven, Dingeman Beens, Laureijs Beens en Jan Cornelissen vander Wie.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 123v. Hun namen: mr. Willem Stas, dr. Michiel Ryers, Jan van Lanschot, Rogier Meijers, Digman Beens en Jacob Wachtmans.

¹⁶⁶ Ibidem en f. 135r. Hun namen: Anthonis van Buerstede, [Christiaan] Beens, mr. Michiel Rijers, Jan Antoni Kick, mr. Willem Stryp, Jacob Hanecops, Jan van Alphen en Adriaen Sgraeuwen.

¹⁶⁷ Zie verder hoofdstuk zeven.

¹⁶⁸ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 15-12-1658.

¹⁶⁹ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 67.

vallen (bijvoorbeeld de advocaat Pieter van Lanschot) en het bovenstaande tot de opmerkelijke conclusie leidt dat leden van de gegoede burgerij in Breda niet gemakkelijk te porren waren voor het schepenambt. Zij hadden het overwegend te druk met hun beroep, waar zij voor hun bestaan en inkomen van afhankelijk waren, om schepen te worden. Als vele van zijn familieleden zou Wachmans overigens nog wel burgerkapitein worden, maar dit diende eerder ter ondersteuning van de status van de familie dan dat hij hier nu veel voor behoefde te doen of laten.

Van de overige drie was Dassigny, evenals zijn vader voor hem, auditeur-militair. Noë's vader was waarschijnlijk Johan Gideon Dassignies geweest, een man van meerdere talenten: Waals schoolmeester, apotheker en literator.¹⁷⁰ Net als bij Martini, die in 1657 werd genomineerd, gold voor beiden dat hun families goed waren vertegenwoordigd in het Haagse sociale milieu. Hun nominaties kwamen dus duidelijk van buiten; mogelijk ontbrak het alleen aan de juiste patronage binnen een inmiddels verdeelde domeinraad. Mercelis Janssen Coens daarentegen was iemand van eigen bodem: een Bredase olieslager die later burgerkapitein zou worden, diaken en armbezorger en manhuismeester. Dat hij ondanks zijn goede bestuurlijke staat van dienst niet in de magistratuur belandde is opmerkelijk, maar toont tegelijk de complexe afwegingen die constant werden gemaakt. Was in dit geval zijn beroep soms niet (langer) goed genoeg voor een politieke elite die duidelijk aan het professionaliseren was? Het feit dat hij ook geen tienraad werd duidt ook anderszins op sociale gebreken. Hoewel er dus wel degelijk een bredere keuze was, werd na 1637 in toenemende mate vertrouwd op een selecte groep – iets dat nader werd ingegeven door factiestrijd.¹⁷¹

De politieke reformatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw

Vraagtekens rondom het geloof van de regenten verdwenen daarmee niet zomaar na 1637. Ten eerste is van sommigen van hen, zoals Christiaan Beens en de gebroeders Daniël en Johan Buycx, bekend dat zij nog katholiek waren gedoopt. Dat wil niet zeggen dat zij op latere leeftijd niet van geloof konden zijn veranderd, maar hoe oprecht was hun conversie en die van anderen? Christiaan Beens maakte in elk geval predikant Lodewijk van Renesse tot zijn universeel erfgenaam, maar het feit dat deze getrouwd was met zijn zuster Digna zal in die keuze eerder een hoofdrol hebben gespeeld. Christiaan Beens roept, ondanks dat hij ouderling was geweest, verdere twijfel over zich af. Toevallig of niet werd hij samen met Hendrik Joosten in 1657 geschrapt van de lijst electoren (kiesmannen) voor de kerkenraad, hoewel Hendrik Joosten in latere jaren hier wel op terugkeerde.¹⁷² Johan Buycx op zijn beurt liet zijn kinderen protestants dopen, maar in 1656 regelde hij bijvoorbeeld nog financiële zaken voor een kanunnik te Kamerijk.¹⁷³ Overtuigd katholieken werden na 1637 in elk geval geen schepen meer, hoewel sommigen nog duidelijk met één been in het oude kamp stonden.

Begin 1651 kwamen de Staten-Generaal, in het kader van de Grote Vergadering, met een reeks maatregelen die voor eens en altijd de religiekwestie moesten regelen. De boodschap was duidelijk: in de Republiek gold slechts 'de ware christelijke gereformeerde religie'.¹⁷⁴ Voor de Generaliteitslanden werden achtereenvolgens

¹⁷⁰ Bostoën, 'Dingman Beens', 145.

¹⁷¹ Zie verder hoofdstuk twaalf.

¹⁷² SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 349-v

¹⁷³ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 79-v d.d. 14-12-1656: in naam van Adriaen Norbert Piermans.

¹⁷⁴ NA, ASG inv.nr. 3211: resolutie 27-01-1651.

een reeks ‘hoochnoodiche’ maatregelen afgekondigd die in bredere zin bekend staan onder de term Politieke Reformatie. Allereerst moesten de politieke officieren binnen enige maanden hun ambt neerleggen indien zij niet-protestants waren.¹⁷⁵ In Breda werd, vermoedelijk na diverse klachten, anders beslist. De officieren – schouten, secretarissen en vorsters – mochten aanblijven, zo lang zij het ambt maar lieten waarnemen door een gereformeerd persoon.¹⁷⁶ De kerkenraad concludeerde begin jaren vijftig dat ‘geen vande magistrature paeps [is], maer een schepen luijters gesint’ plus een katholieke secretaris van de weeskamer.¹⁷⁷ De laatste was beslist Adriaan Dirven die in het kader van de politieke reformatie duidelijk vreesde voor zijn aanstelling. Toen hij in 1651 op de hoogte was gekomen van het desbetreffende plakkaat voor de Meierij, richtte hij daarom een verzoek aan de Staten-Generaal die dit in handen stelden van hun gedeputeerde Raesvelt:

Den 1en junij 1651 hebben haere Ho:Mo: nae gedaen rapport vanden heere Raesvelt verstaen dat het placaet inde nevenstaende requeste vermeldt tegens de suppl. geen effect sal sorteeran, ende den griffier geauthoriseert, daervan kennisse te doen aen iemant vande Raden vanden heere prince van Orangien, sonder nochtans daervan notule gehouden te worden inde publicque registers van haere Ho:Mo:.¹⁷⁸

De Staten-Generaal bleken aldus ter genegenheid van de stadhoudelijke familie bereid tot grootte lengte te gaan om hem in zijn functie te handhaven. Katholieken in het bestuur van het domeingood en ondersteunende ambtelijke diensten in de stad waren nog toegestaan, al werden ook hier de mogelijkheden minder. De lutherse schepen waarop wordt gedoeld, hoewel niet bij naam genoemd, was zonder twijfel Pieter van Bernagie.

De familie Bernagie was een geval apart, hoewel niet ongebruikelijk: meerdere families in Staats-Brabant kenden twee religies en splitsten zich daarop in een katholieke en protestantse tak. Toevoeging hieraan van het lutheranisme maakt hun geval desalniettemin uitzonderlijk. Van zijn zoon stadhouder Goswinus van Bernagie wordt begin jaren zestig nog heel duidelijk gezegd dat ‘hij noijt professie vande gereformeerde religie aldaer gedaen en heeft’ en dat inmiddels vijftwintig jaar na de laatste overgang van de stad.¹⁷⁹ Pas na diens benoeming tot stadhouder in 1660 liet hij zijn kinderen in de Grote Kerk dopen; daarvoor werden zij aan huis gedoopt door een lutherse predikant.¹⁸⁰ Dat deze omslag louter een publieke daad was zonder inhoudelijke betekenis, blijkt wel uit het feit dat pas na zijn dood in 1676 diens weduwe, drie van hun kinderen waaronder de twee oudste zoons en mogelijk twee van haar eigen kinderen (of anders zusters) lidmaat werden. Ook in Bergen op Zoom wachten (voormalige) leden van de magistratuur soms lang met deze stap.¹⁸¹ Conformerend naar de buitenwacht toe kon dus nog altijd andere tendenzen verhullen. De onthullendste uitspraak op dit terrein kwam daarentegen in 1668 uit de mond van predikant Plancius:

ende siende naer de magistraets sitplaetse) seijde in substantie, ende staen de magistraetsbancken ledich, ende wanneerse noch al te kerck comen en weten wij

¹⁷⁵ Idem: resolutie d.d. 10-02-1651.

¹⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7979 f. 45r d.d. 21-06-1653.

¹⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 258v.

¹⁷⁸ Ibidem, inv.nr. 8002, f. 109.

¹⁷⁹ Ibidem, inv.nr. 7980, f. 576 e.v.

¹⁸⁰ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagie’, 38.

¹⁸¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 261-262. Vergelijk: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 86-87.

nauwlijcx wat voor toehoorders dat wij hebben, of het luteranen sijn of papisten, of hoedanich zij sijn, of voor wat volck dat wij prediken.¹⁸²

Behalve dat zijn prediking van 13 mei tot een grote rel leidde over wie eigenlijk het politieke primaat in de stad bezat, gaf de predikant in essentie het verschil aan tussen de publieke of politiek correcte houding van de Bredase regenten enerzijds en hun privé-domein anderzijds. Passend in dit beeld is tevens de uitspraak van de be-gaafde satiricus Jacob Campo Weyerman op het eind van de zeventiende eeuw dat regent en apotheker Hendrik Kamerlingh stiekem “een Spanjaart binnens deurs” geweest zou zijn.¹⁸³

Een dergelijke uitspraak valt moeilijk te controleren en was waarschijnlijk vooral op roddels gebaseerd. Een en ander geeft echter voldoende aanleiding om op zijn minst sommige Bredase regenten, ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw, als weifelachtige protestanten te omschrijven.

Gedurende driekwart eeuw had religie de nekslag betekend voor de vorming van een stabiel regentenpatriciaat. Hierdoor raakte de politieke elite steeds meer geïsoleerd van de sociaal-economische elite van de stad. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou dit proces zich verder voortzetten door de gebrekkige oligarchisering onder de regenten, die in deze heerlijke stad deels van buiten bleven komen. In het rumoerige jaar van 1650, na de mislukte aanslag van stadhouder Willem II op Amsterdam, kwam het in Breda tot een soort wetsverzet met maar liefst vier nieuwe benoemingen. Gedurende het voorafgaande decennium was dit er vrijwel altijd slechts één geweest, waarbij een gebrek aan keuze niet langer de hoofdreden was. In de jaren vijftig en zestig werd overduidelijk de voorkeur gegeven aan zittende magistraatsleden zoals ook blijkt uit de nominaties van stadhouder Bernagie, die vaak hun politieke status erbij zette. Van de tien genomineerden in 1661 waren er zes oud-schepen, twee tienraad en twee burgerkapiteins. De eerste lange periode van continuïteit sinds 1590 werd in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw desondanks onderbroken - wederom op een cruciaal moment van na ongeveer een generatie van nieuwe stadsbestuurders.

In dit decennium (1670-1679) traden maar liefst 31 schepenen aan, wat een gemiddelde zittingsduur van 3,2 jaar oplevert terwijl dat in het voorgaande decennium nog 4,8 was (zie tabel 4.1). De Bredase regenten hadden het in de tussenliggende periode bij de nominaties min of meer zelf voor het zeggen gekregen. Hoewel de drossaard of meestal zijn stadhouder als voorheen gewoon hun werk deden, lijkt van de kant van de domeinraad weinig meer te zijn ingegrepen. Met de volwas-senwording van de heer van Breda, prins Willem III, eind jaren zestig volgde een nieuwe golf van cliëntelisme. In 1672 werden twee nieuwelingen benoemd, in zowel 1675 en 1677 maar liefst vier nieuwe schepenen, in 1679 drie en in 1680 weer vier. Bij deze aanstellingen was de verdeling Bredanaar - niet-Bredanaar globaal half om half. Door middel van patronage vond zodoende wederom een influx van vreemdelingen plaats waaronder ditmaal, voor het eerst, ook een aantal niet Branders.

¹⁸² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 268.

¹⁸³ Aangehaald in Bots e.a., *Noord-Brabantse studenten*, 105 (naar Jacob Campo Weyerman, *De sleutel van Demokriets en herakliets*).

De oude garde

Voor een goed begrip van de ontwikkelingen binnen het Bredase patriciaat is het minstens zo belangrijk om te weten wat er precies gebeurde met de groep van voormalige katholieke regenten na 1637 als al het voorgaande. Hoe ver reikten macht en aanzien van voormalige regentenfamilies? En welke rol wisten zij voor zichzelf te creëren? Veel van de op grond van hun religie uitgerangeerde regenten bleven na de verovering gewoon in de stad wonen. Breda was voor hen sinds generaties vertrouwd gebied: hier stond hun huis en haard. De autoriteiten hadden tevens baat bij hun blijvende aanwezigheid; hun werkterrein verlegden zij echter deels naar buiten de stad.

In de eerste plaats treffen we veel van dezelfde familienamen aan in de diverse dorpsbesturen van de Baronie. Het falen van de politieke reformatie, in elk geval buiten de muren van het stadhuis, blijkt misschien nog wel het beste uit het feit dat katholieken elders ongestoord bestuurlijk actief konden blijven. Hier, op het platteland, maakten zij getalsmatig bijna altijd de meerderheid uit van de diverse schepencolleges. In feite was de Bredase problematiek omtrent kwantiteit en kwaliteit van schepenen elders nog vele malen groter. Standaardformuleringen bij de nominaties in de Baronie varieerden van 'desen is paepsgesint, doch een goet bequaem man' tot 'desen is een goet man, paeps doch niet vreempt vande ware gereformeerde religie'.¹⁸⁴

In dorpskernen als Princenhage, Ginneken, Bavel, Gilze en Rijen waren tot diep in de zeventiende eeuw de schepenen in belangrijke mate katholiek. Achternamen als Beens, Van den Kieboom, Leyten, Sgraeuwen, Maes, Lips, Anssems, Van den Corput, Dyrven en Van Loon bewijzen dat vooraanstaande Bredase katholieke families deels hier hun heil zochten.¹⁸⁵ Dit geldt overigens ook voor een enkele protestantse als de bekende molenaarsfamilie Ruissenaars, die naar Oosterhout trok. Over de situatie eind zestiende eeuw zijn we minder goed ingelicht. Thomas van der Vloet zat tussen 1564-1577 onafgebroken in de Bredase magistraat, waaronder vier maal als burgemeester. Met de overgave aan Oranje in 1577 verdwijnt hij terstond uit de stad. In 1611 werd diens zoon (of kleinzoon) Thomas aangesteld als secretaris van Alphen en Chaam. In 1624 verzocht die het secretarisambt over te mogen geven aan zijn zoon Laurens en zelf als secretaris van Baarle te worden benoemd. Tot halverwege de zeventiende eeuw komen we dus een al lang geleden uitgerangeerde Bredase regentenfamilie tegen werkzaam in een hogere bestuursfunctie elders in de Baronie.¹⁸⁶

Op één specifiek terrein binnen het openbaar bestuur domineerden de katholieke patricische families mogelijk zelfs: de waterschappen. Dit blijkt uit een uitschrijving in 1670 bij de dood van Pieter Dirven, dijkgraaf en penningmeester van de polder van Zwartenberg.¹⁸⁷ De dijkgraaf was overigens in de eerste plaats stekhouder te Etten van beroep en daarnaast ook nog schepen aldaar. Katholieke regenten in de Baronie volgden daarmee eenzelfde patroon als te Breda; zij waren uit financieel oogpunt overwegend ambtelijk actief en op grond daarvan pas in tweede instantie beambte.¹⁸⁸ Verder was hij getrouwd met een dochter van de secretaris van de Bredase weeskamer, Adriaan Dirven. Mogelijk wegens behoud van hun positie

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 8023, f. 80 e.v.; op- en aanmerkingen betreffende de nominatie voor Princenhage van 1653.

¹⁸⁵ Zie verder de aparte delen voor de diverse dorpskernen in de Baronie: inv.nrs. 8029, 8034, 8039.

¹⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 8075, f. 158 e.v.

¹⁸⁷ SAB, ONA inv.nr. 143, f. 188-v d.d. 19-04-1670.

¹⁸⁸ Zie verder hoofdstuk zeven.

waren de onderlinge banden binnen het katholieke patriciaat aanzienlijk hechter. Voor 20 april wordt om 11 uur 's morgens ten huize van Jan Willemssen van de Ven een vergadering belegd voor het kiezen van een opvolger van Pieter Dirven. De regeerders van Zwartenberg, allen wonend te Breda, blijken overwegend uit bekende katholieke families te komen: Johan de Bruyn (meier en rentmeester van Thorn); Pieter Montens (koopman); advocaat mr. Johan Kerckhoven (substituut-griffier); jufr. Elisabeth en Helena Melissen (dochters van oud-schepen Melis Jansz.); notaris en procureur Gerard Prasers uit naam van vrouwe Johanna van Aertssen, de weduwe van griffier Adriaan Havermans; Anna Stickers, weduwe van Jacob Arnout Hagens; Johan Dingeman Dirven; de weduwe van Wouter Goos Janssen 'in het spoorken'; Godefroy van den Broek (aalmoezenier); de weduwe van Pieter Gastelaers (Jenneken Knollaerts); Laureys en Josyntie de Bruyn; Gerard van Dongen (schoenmaker); zilversmid Guiliam Domis, uit naam van wijlen Cornelis Dirck Florens zijn schoonvader wonend te Oosterhout.

Niet alle bestuurlijke kanalen waren na 1637 dus gesloten: over de politieke reformatie buiten de stad hoeven dan ook weinig illusies te worden gekoesterd. In feite werd door de Staten-Generaal hier rekening mee gehouden binnen Staats-Brabant, want naar de letter van het reglement op de politieke reformatie van 1660 was het volgens het dertiende artikel toegestaan 'alwaer geen genoeghsame stoffe en is, sullen mogen gekoosen ende geemployeert werden de onpartydighste ende schickste pausgesinde'.¹⁸⁹ Protestanten werden weliswaar zeer wenselijk geacht, maar waren dus niet zonder meer verplicht. Wellicht even opmerkelijk mochten volgens ditzelfde artikel een heel ander slag mensen dan te doen gebruikelijk op bestuursposten worden benoemd, namelijk zij die 'met hare handen, ofte eerlijcke ambachten de kost moeten winnen' - dit in tegenstelling tot de meer gebruikelijke renteniers of kooplieden die het stedelijk patriciaat van Holland in de zeventiende eeuw domineerden.

Voor het overige bleef de oude garde actief in de stedelijke ambtenarij, al werd dit in de tweede helft van de zeventiende eeuw moeilijker en gingen tegenkandidaten zich duidelijker profileren als zijnde 'van de ware gereformeerde religie'. Als vanouds domineerde men verder de economische sectoren van de stad (lakenhandel en brouwerij) plus de vrije beroepen, waar de meeste mensen toch het liefst geholpen wilden worden door soortgenoten.¹⁹⁰ Het grote zelfvertrouwen onder de katholieke gemeenschap blijkt al evenzeer uit de snelle oprichting van een eigen kerkenraad die rond 1650 tot stand kwam. Na de Vrede van Munster blijken vooraanstaande katholieken snel over te zijn gegaan hun zaak voor geloofsvrijheid te bepleiten bij diverse instanties als de domeinraad. Kennelijk zagen zij hiervan de noodzaak in nu de regionale kaart leek geschud: het toekomstperspectief lag zoveel mogelijk besloten in aanpassing.¹⁹¹ Leden voor de katholieke kerkenraad werden gerecruiteerd uit slechts een handvol families als Van Dunne en De Wyse of Stickers en Van Beeck, beide aan elkaar verwant, of de combine Teulings-Sgraeuwen-Schalck.¹⁹² Onder katholieke families bestonden dus vaak hechte banden. In 1687 ontstond onenigheid over de kieswijze van de kerkenraad die in aanwezigheid van de bisschop van Antwerpen, de rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay en overige leden van de kerkenraad waaronder de rentmeester van Thorn

¹⁸⁹ *Reglement op de politijcque reformatie in de Meyerye van 's-Hertogenbosch (d.d. 01-04-1660).*

¹⁹⁰ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 42-48.

¹⁹¹ Frijhoff, *Embodied belief*, 164.

¹⁹² Voor enige biografische gegevens omtrent leden van de katholieke kerkenraad eind zeventiende eeuw, zie: *Tax*. 17 (1910) 126 e.v.

Gerard van Beeck werd opgelost.¹⁹³ Noord en zuid werkten dus samen, eens te meer een blijk van de goede institutionele contacten over de grens - met name ook vanuit de domeinraad.

Dat het tijdelijk wat minder ging en er mogelijk sprake was van een richtingenstrijd ('de verschillen en onlusten'), blijkt tevens uit het teruglopen van de aalmoezen waardoor in 1690 tot bezuinigingsmaatregelen in de dienstverlening moest worden overgegaan.¹⁹⁴ Gelukkig bracht het kerkvolk altijd ruimschoots voldoende kaarsen voor de mis mee voor een heel jaar. De zesendertig gulden die elke pastoor hiervoor jaarlijks in rekening bracht kon aldus probleemloos worden geschrapt; tevens moesten zij voortaan het mis- en communiebrood voor hun rekening nemen.

Het katholieke patriciaat vormde zowel naar binnen als naar buiten toe een hechte groep; dit blijkt ook wanneer we de Baronie verlaten. De bestuurlijke contacten over en weer in het hertogdom Brabant waren van oudsher sterk geweest. Brabanders werden in de gehele regio als inheems beschouwd, waardoor zij zich gemakkelijk elders konden vestigen. Voor sommigen betekende het Spaanse interregnum in Breda tussen 1625 en 1637 zelfs een opmaat: zij maakten verder bestuurlijke carrière in de Zuidelijke Nederlanden. Zo werd de oudste zoon van griffier mr. Gysbrecht Eelkens drossaard van Retie (onder Arendonk) bij Brussel.¹⁹⁵ Diens zoon Gerardus Norbertus werd later op zijn beurt advocaat te Brussel, vervolgens pensionaris van de stad en eindigde uiteindelijk begin achttiende eeuw als raad in de Raad van Brabant aldaar.¹⁹⁶ Dominicus en Paulus Leemputte stamden uit een Bossche regentengeslacht: Paulus werd in 1636 kortstondig schepen van Breda, was van 1639-48 rentmeester-generaal van de domeinen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch van Spaanse zijde, alvorens naar Brussel te verkassen om als raadsheer toe te treden tot de Raad van Brabant aldaar.¹⁹⁷ Uit een vestbrief van 1672 blijken de volgende erfgenamen van Pieter Mattemburg, rentmeester van de geestelijke goederen te Breda en Steenberghe in het eerste kwart van de zeventiende eeuw: mr. Peter van den Broeck, leenman en rechter van het leenhof in Brabant te Brussel; mr. Christoffel uyt Mattemburg, advocaat, drossaard van Merkhoven en secretaris van Herenthout; Hubertus van Mattenburg, priester en kanunnik te Turnhout, en Maria uyt Mattenburg, weduwe van Philips Loef van der Sloot.¹⁹⁸

Hoge bestuurlijke functies dus in de Zuidelijke Nederlanden voor sommige nazaten of anders een carrière in de geestelijkheid, zoals ook gold voor de zoons van griffier Adriaan Havermans. Kenmerkend was tevens dat het katholieke deel van het patriciaat daarnaast als huwelijkspartner vooral zocht naar gelijken op regionaal niveau; gemengde huwelijken binnen de stedelijke elite, bijvoorbeeld tussen protestantse regenten en vooraanstaande katholieke families, werden te Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw dan ook steeds ongebruikelijker. Het Bredase patriciaat was dus in tijd en plaats gemeten zeer divers – zij bestond tegelijk uit regenten en niet-regenten - en bovendien slechts in beperkte mate aan de stad gebonden; door omstandigheden was zo mogelijk nog eerder sprake van een Brabants patriciaat. De vanuit Bergen op Zoom omstreeks 1650 in Breda neergestreken

¹⁹³ ABB, inv.nr. 447 d.d. 09-03-1687.

¹⁹⁴ ABB, inv.nr. 488 d.d. 11-07-1690.

¹⁹⁵ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 251v d.d. 17-08-1649.

¹⁹⁶ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 278 (nr. 1312). De gegevens van de onder nr. 1313 opgevoerde Gijsbertus behoren deels toe aan nr. 1314; de voormalige Bredase griffier stierf namelijk reeds in 1641.

¹⁹⁷ Ibidem, 466 (nr. 3121). Zie verder: *BL* 33 6(1984) 167-186.

¹⁹⁸ SAB, ORA inv.nr. 540, f. 213-4 d.d. 30-04-1672. Mr. Peter van den Broeck is waarschijnlijk dezelfde als degene vermeld in Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 233 (nr. 880) als secretaris van de Staten van Brabant.

advocaat mr. Rochus van de Zande, die aldaar trouwde met een dochter van een lid van de katholieke kerkenraad, vestigde zich in 1674 in Antwerpen waar hij schepen en binnenburgemeester werd.¹⁹⁹ Katholieke families waren dus allesbehalve uitgerangeerd, maar pasten zich zeer succesvol aan de nieuwe omstandigheden aan. Dit blijkt ook uit de volgende verklaring eind zeventiende eeuw voor mr. Johan Dirven, priester en advocaat voor het geestelijk hof van Antwerpen. Hij was namelijk

een wettig zoon van mr. Johan Dirven, drost en hoofdofficier van Hoogstraten, en Anna van den Broeck, beide van seer oude wel bekende fatsoenelijke familie sijnde en vande roomsche catholijcque religie. Ende dat vuyt derselver respectieve familien al voor veele jaeren, ende van tijt tot tijdt en bijnaer totten jaere 1637 overgaen deser stadt aen haere hoogh mogh: de heeren Staeten Generael, veele ende diversche persoonen in ende tot verscheijdene voornaeme en honorabile bedieningh en eerampten deser stadt sijn geemploijeert ende geavanceert geweest, als namentlijk tot borgemrs. schepenen, raeden, secretarissen, soo vande stadt en landen van Breda, als vande weescamer der stadt ende landen.²⁰⁰

Bijna zestig jaar na de officiële intrede van de politieke reformatie te Breda was deze nazaat, kortom, nog immer trots op de bestuurlijke familietraditie door zijn voorouders over generaties in de stad opgebouwd en later in de Zuidelijke Nederlanden voortgezet. De katholieken waren weliswaar opzij gezet, maar hadden een eigen weg vervolgd.

Regenten in de kerkenraad

Religie vormde decennialang de sleutel tot het regentendom in Breda. Hoe actief werd in het openbaar aan het geloof uiting gegeven? En hoe was in dat opzicht de wisselwerking tussen de stedelijke en politieke reformatie?²⁰¹ Sinds 1637 regeerde tenslotte een kleine protestantse elite over de bevolking van een overwegend katholieke stad. Als stedelijk bestuurders was de regenten er zoveel mogelijk aan gelegen rust en orde te bewaren in de stad, maar in dat streven vonden zij de kerkenraad tegenover zich. De kerkenraad bestond als college, behalve uit de predikanten, tevens uit diakenen en ouderlingen. Door hun eigen deelname konden regenten proberen dit college te beïnvloeden. Maar hier raakte men een gevoelig punt: dat van het politieke primaat. Was de kerk nevensgeschikt aan de politieke macht van het stadsbestuur? Had de een ‘d’uijterlijke opsicht vande kerckendienst’ en de ander ‘d’innerlijke bedieninge’?

Veel gegevens over de organisatie en samenstelling van de Bredase kerkenraad tot 1637 zijn er helaas niet.²⁰² De kerkenraad te Breda bestond uit de predikanten plus - in elk geval na 1637 - zes ouderlingen en vier diakenen. Zowel de ouderlingen als diakenen dienden ieder twee jaar: elk jaar trad de helft af. Het verschil tussen de twee ambten was dat ouderlingen vooral actief betrokken waren bij het bezoeken van lidmaten en de diakenen bij het verlenen van armenzorg. In de periode van de Beeldenstorm was het calvinisme weliswaar doorgedrongen in alle lagen van de stedelijke bevolking, maar de beide kerkelijke ambten werden hoofdzakelijk be-

¹⁹⁹ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien’, 47. Hij trouwde in 1652 met Maria Magdalena van de Kieboom, dochter van brouwer Dielis van de Kieboom.

²⁰⁰ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 48v-49 d.d. 29-11-1694.

²⁰¹ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 65; 70-80

²⁰² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 240-242.

kleed door middenstanders en ambachtslieden.²⁰³ Uit 1622 zijn de namen van vijf ouderlingen bekend: Roelof Bacx, Pieter van Lanschot, Anthonis van Son, Willem Beens en Herman Peeters.²⁰⁴ Drie van hen waren (oud)-schepen, waaruit inderdaad blijkt dat de politieke elite inmiddels tevens aanspraak maakte op persoonlijke betrokkenheid. Desondanks is van Pieter van Lanschot bekend dat hij ook reeds in 1607 ouderling was: kennelijk was de spoeling op dit terrein dun.

Na de reductie van 1637 werd vanuit de interim-kerkenraad het voorstel gedaan het aantal ouderlingen terug te brengen naar vier, net zoals dat in Bergen op Zoom het geval was. De secretaris van de stad Willem Hanecops, die tevens ouderling was geweest, verzocht echter namens de magistraat het aantal ouderlingen op zes te houden en aldus geschiedde.²⁰⁵ Dit toont op zijn minst de bereidwilligheid van de schepenen om zitting te nemen in de kerkenraad, want anders had deze maatregel weinig zin gehad. Men wilde kennelijk controle kunnen blijven uitoefenen over kerkelijke aangelegenheden. Als gevolg van de bestuurlijke discontinuïteit vereiste de kiesprocedure na de reductie bijzondere aandacht. Ook later in de zeventiende eeuw bleef hieromtrent periodiek het nodige te doen. Een bevredigende oplossing lijkt echter nooit gevonden te zijn, mogelijk ten teken van de onzekerheid over de eigen sociale positie.

Het duurde überhaupt ruim een jaar voordat de kerkelijke bediening in de stad enigszins op orde was gebracht. Zelfs de benoemingen van de diverse predikanten betrof noodaanstellingen: zij waren geleend van elders uit de Baronie, wat later nog weer problemen zou opleveren met de classis. In 1639 waren er vier ouderlingen: de schepenen Johan van Hertsbeke, Isaac Noirot en Jacob Drabbe en tienraad Adriaan Jansz. van Tongerlo. Eén van hen (Drabbe) trad aan het eind van dat jaar na loting af, zodat men op een jaarlijkse wisseling van drie zat, waarna er nog drie nieuwe dienden te worden gekozen. De eerste opzet die men hiervoor maakte was erg omslachtig. De stad werd onderverdeeld in zes wijken; in elke wijk zou voor iedere lidmaat een lijst met de namen van het ‘dobbelgetal’ worden opgesteld; de koster en voorlezer van de Grote Kerk en de koster van Markendaal dienden deze briefjes bij de ‘gequalificeerste’ lidmaten (gekozen door de predikanten) te bezorgen, waarna vervolgens gezamenlijk in elke wijk werd rondgegaan; de aaneengeregen bundel diende vervolgens naar de consistorie te worden gebracht of aan de predikant te worden gegeven onder wiens beheer een bepaalde wijk viel.²⁰⁶ De magistraat kreeg weliswaar aparte notificatie om hoofdelijk (als lidmaat) te stemmen, maar besliste dus niet alleen: dit was in Bergen op Zoom bijvoorbeeld wel het geval. Hierna werden de stemmen in de kerkenraadskamer geteld en vanaf de kansel voorgelezen.

De nieuwe procedure leidde al direct tot ‘merckelicke disorder’.²⁰⁷ Voortaan zouden in elk geval de lidmaten in de consistorie komen stemmen in plaats van de rondgang langs de huizen te maken. Voordat de afkondiging vanaf de kansel zou worden gedaan, zou tevens eerst de magistraat op de hoogte worden gebracht van de uitslag.²⁰⁸ Met ingang van 1656 kon nog maar een beperkte groep lidmaten van tussen de vijftig à zestig personen kiezen; in 1641 rept predikant Renesse nog van tenminste honderd voorkeurstemmen voor een van de kandidaten.²⁰⁹ De lijst werd

²⁰³ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 91-105.

²⁰⁴ BHIC, Classis Breda, inv.nr. 1: acta kerkenraad 1616-1624, f. 56-60; d.d. 02-03-1622.

²⁰⁵ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr.1: notulen 1638-1642, f. 3 d.d. 30-12-1638.

²⁰⁶ Ibidem, f. 161-162 d.d. 08-12-1640.

²⁰⁷ Ibidem, f. 166 d.d.

²⁰⁸ Ibidem, f. 238-239 d.d.

²⁰⁹ UBL, Collectie HUG 37, litt. 1 d.d. 26-07-1640.

samengesteld volgens een bepaald stramien en in vaste volgorde: schepenen, oud-ouderlingen, oud-diakenen en overigen.²¹⁰ De leden van deze ‘brede kerkenraad’ kregen elk jaar half december de briefjes thuis gestuurd. In 1666 vond een eenmalig experiment plaats waarin op de kieslijst alleen nog maar een onderscheid werd gemaakt voor de schepenen.²¹¹ Eerder had de tienraad vergeefs geprobeerd als regeringscollege apart tot de kern van de kiesgroep door te dringen.²¹² Inperking van de rechten van de overige lidmaten lijkt daarentegen niet tot protesten te hebben geleid. Wellicht ter voorkoming van problemen (en om meer inzicht te geven in de procedure) werden de ‘dobbeltallen’ van begin af aan in de kerkdienst voorgelezen, waarna de stemming bekend werd gemaakt. Ook dit was echter niet naar ieders zin en leidde tot ongenoegen. Uit 1660 stammen klachten dat zij die wel genomineerd waren maar niet werden verkozen, hierdoor min of meer publiekelijk in hun hemd werden gezet.²¹³ Voorlopig nam men dit risico op de koop toe, maar tien jaar later kwam een soortgelijke klacht: ‘dat veele eerlijcke lieden sigh ten hooghsten formaliceeren, over het afleesen der dobbelgetal ... waeruyt dan sommige afvallen tot spotternij van andere’. Besloten werd daarom in 1670 het dubbelstal niet langer voor te laten lezen. De wijze van verkiezing zorgde dus voor onmin en eventuele stigmatisering.

Tabel 6.3 Regenten in de kerkenraad, 1637-1702

Type bestuurder	Ouderling	Diaken	Beide
4 jaar of langer regent	30	1	6
1-3 jaar regent	11	2	3
4 jaar of langer tienraad	11	5	10
1-3 jaar tienraad en of subalterne ambten	7	94	9

bron: SAB, notulen kerkenraad

Voor de periode na 1637 staat een meer seriële bron ter beschikking om participatie van de regenten te toetsen: de notulen van de kerkenraad. Wat direct opvalt in tabel 6.3, is het grote sociale verschil tussen de recrutering van ouderlingen en diakenen. Ouderlingen werden, evenals elders, hoofdzakelijk gekozen uit de meest vooraanstaande lidmaten van de gemeente; de diakenen daarentegen vallen buiten de politieke elite, behalve degenen die later meestal tevens ouderling worden. Pieter Wachmans was in dat opzicht niet de enige die verzocht van dit ambt verschoond te blijven: Johan Meyers vroeg dit twee jaar later eveneens; hij was tenslotte ook al schepen geweest.²¹⁴

Er was van begin af aan duidelijk sprake van een sociale kloof tussen de bekleders van beide kerkelijke ambten, dit in tegenstelling tot Bergen op Zoom waar de status van diakenen pas aan het eind van de zeventiende eeuw begon te dalen.²¹⁵ Stedelijke identiteit speelde dus mogelijk een rol hierbij. Tegelijk nam het aantal ouderlin-

²¹⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 321v-322.

²¹¹ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 12-12-1666.

²¹² Ibidem, d.d. 04-11/08-12-1660.

²¹³ Ibidem, d.d. 4 november en 8 december 1660.

²¹⁴ Ibidem, d.d. 18-12-1660.

²¹⁵ De Mooij, *Geloof*, 241-242.

gen binnen de politieke elite te Breda langzaam af. Dit verval vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw is elders eveneens het geval geweest; er lijkt hier dan ook eerder sprake van een landelijk trend.²¹⁶ Aangezien ouderlingen door de kerkenraad werden gekozen, speelt (toenemend) partijschap hierin mogelijk een rol.²¹⁷ Een onthullende indicatie hiervoor te Breda is de vraag vanuit de kerkenraad bij de nominatie voor 1690 of iemand die een katholieke vrouw had, nominabel was voor het ambt van ouderling of diaken.²¹⁸ Behalve een impliciete erkenning van een praktijk van twee geloven op een kussen, was deze afzwakking van de normen een teken aan de wand voor tanende interesse onder de politieke elite. Tijdens de verkiezing voor 1696 kwam het dan ook tot een nieuw dieptepunt omdat - voor het eerst - niemand van de genomineerden uit de magistraat afkomstig bleek. Er werd voorgesteld een nieuwe kiesprocedure in te stellen maar, gezien de ervaringen uit het verleden, werd dit plan verworpen: 'waerop de predikanten eenparig hebben getuigt onschuldig te willen zijn aan de verwijderinge die hijruit sou mogen ontstaan'.²¹⁹ De magistraat was aldus gewaarschuwd. Maar dit proces bleek eerder een culminatie van een decennialange toenemende verwijdering, dan het begin van een nieuwe ontwikkeling.

Magistraat versus kerkenraad

Hoewel gelegen in elkaars verlengde, waren de stedelijke reformatie en de politieke reformatie daarmee nog niet onafscheidelijk. In plaats van vraagtekens rondom individuen verplaatste de geloofsstrijd zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer naar het collectief oftewel het primaat van de politiek: magistraat versus kerkenraad. De predikanten van de stad raakten al gauw gefrustreerd over de geringe vorderingen die er werden geboekt op religieus terrein in Breda, al werd in 1645 nog een gloedvol rapport opgesteld voor Frederik Hendrik. Tegenover hun eigen propaganda stonden daarentegen heel andere privé-uitlatingen, zoals die van de belangrijkste predikant ter plekke: Lodewijk van Renesse. Tussen hem en drossaard Van Aerssen waren de gemoederen in 1640 reeds hoog opgelopen, waarbij de laatste tijdelijk van het avondmaal werd uitgesloten. Hun ruzie zal mede zijn veroorzaakt door diens pogingen de verkiezing voor ouderlingen en diakenen naar zich toe te trekken. De politiek ontwikkelde daarbij zijn geheel eigen rationale, die eruit bestond de kerk aan haar gezag ondergeschikt te maken. Het ging president-burgemeester Van Aerssen erom dat 'sij mettertijt het stadthuijs vervult hebbende met lieden die aen hem hangen (want ick sie datse noijt sullen ophouden in het politijcke om lieden van haer humeur te krijgen').²²⁰

In de politiek draaide het louter om macht: door in dit geval naar eigen keuze diakenen in de kerkenraad te benoemen, zou vervolgens de verkiezing van ouderlingen worden gedirigeerd met als bedoeling 'also onse kerckelicke disciplijne te enerveren'. In de heerlijke stad die Breda tevens was hadden dergelijke machts-spelletjes ten alle tijden ook een politieke kant. De predikant waarschuwde er daarom voor dat 'Sijne Hoocheijts' autoriteit op het spel kwam te staan als Van Aerssen ongestoord zijn gang zou mogen gaan. Dit alles gebeurde namelijk weliswaar

²¹⁶ Streng, *'Stemme in staat'*, 165.

²¹⁷ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 166 e.v.

²¹⁸ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 101 d.d. 08-12-1689.

²¹⁹ Ibidem, inv.nr. 7: notulen 1695-1709, f. 16-17 d.d. 08-12-1695.

²²⁰ UBL, HUG 37, litt. 6 d.d. 20-11-1641; SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr.1: notulen 1638-1642, f. 165 en f. 218-219.

in diens naam, maar was niet in zijn belang: het was erom te doen de autoriteit van de drossaard (de zoon van president Van Aerssen) 'te stijven ende hem tot haeren patroon te hebben'.²²¹ Binnen enkele jaren na de herovering was het zaad van de verdeeldheid dus al weer dik gezaaid: de predikant hoopte dat 'eer-mael Breda magh vrolijck zijn, onder so een goedertieren prince ende godtvresende magistraten'. De openbare kritiek van Renesse bleef daarentegen steken op een algemener niveau over de 'afgoderie en hoererie' in de stad - stokpaardjes van menig predikant. Privaat vond hij de kliek van regenten machtswellustelingen die de goede zaak te weinig waren toegedaan: het ontbrak hen aan de wil om de uitvoering van maatregelen tegen de katholieken ook daadwerkelijk te ondersteunen. 'Evenwel niet tegenstaende alle dese placcaten, acten, resolutien, notificatien, so siet men dat het pausdom de vlagge voert', schreef hij rond 1650.²²² Nu waren de eigen eerdere voorstellen uit 1642 tot verdrijving van de katholieken weliswaar niet erg realistisch geweest, zij geven wel de lijn aan die men vanuit de kerkenraad in beginsel voorstond. Met deze stellingname als uitgangspunt lagen te Breda inderdaad louter teleurstellingen in het verschiet.

De stijlheid van de predikanten kwam ook steeds meer tot uiting in de predikaties waarbij vaak ook een harde toon tegenover de gemeente werd aangeslagen. Geen zalvende woorden dus, maar kritische noten: eerder ontmoediging dan aanmoediging. Tussen de gemeente en de predikanten vond zodoende eveneens een verwijdering plaats. Tenminste één iemand, kapitein Lankveld (mogelijk de gelijknamige schepen of anders diens broer Lenaart) liep telkens demonstratief de kerk uit zodra Renesse de kansel besteeg. De predikanten lagen speciaal onder vuur van de wever Tieleman Abrahams. Reeds verantwoordelijk voor 'menichvuldige inurien ende blamatien' aan het adres van de predikanten, had hij op een dag in 1653 'int sacxken' van de diakenen een op rijm gesteld geschrift gestopt. De volgende dag moest hij zich in de magistraat hierover komen verantwoorden; hoewel hij ontkende, werd zijn laatste geschrift vergeleken met andere die door hem in de consistorie waren afgegeven waarna hij in de gevangenpoort werd opgesloten. Na tot twee maal toe schriftelijk spijt te hebben betuigd, werd hij op verzoek van de predikanten vrijgelaten op uitdrukkelijke voorwaarde zich van verdere kritiek (in de vorm van 'pasquillen') te onthouden.²²³ De pogingen van Jacob Drabbe zijn zwager, predikant Hulsius, benoemd te krijgen zonder inachtneming van de procedures in 1656 leidden tot een felle woordenstrijd.²²⁴ En ook het jaar daarop was er grote beroering. De predikantsberoeping te Breda raakte aldus hevig gepolitiseerd rond het midden van de zeventiende eeuw.

De stedelijke reformatie in de stad naar gereformeerde snit mislukte binnen een kwart eeuw na de reductie van 1637. In de loop der tijd namen de onderhuidse spanningen dan ook toe en lagen meer publieke uitbarstingen van onvrede over het religieuze klimaat in de stad in het verschiet. In 1668

is bij eenige leden in collegio voorgedragen hoe dat d. Plante [predikant Plancius] op gisteren inde voormiddagh predicatie als ooc in leste gebed soo in woorden als gebaer heeft gebruijct eene rude ende onbetamelijcke maniere van leeringe ende be-

²²¹ Ibidem, litt. 8 d.d. 21-05-1642.

²²² SAB, OSA inv.nr. 212: brieven stadsbestuur 1624-1680, brief kerkenraad aan de magistraat, niet gedateerd maar van ca. 1651-2.

²²³ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 9 d.d. 10-03-1653; ibidem, f. 10-11 d.d. 20-03-1653.

²²⁴ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 26 e.v.

straffinge niet sonder daerinne uijt te roepen verscheijden aanstootelijcke ende ergerlijcke woorden voor politie ende gemeijnte.²²⁵

Volgens de predikant had hij weinig meer gedaan dan alle zonden in de stad op zijn schouders te nemen, zoals het een goed godsdienaar betaamde. Maar er was meer aan de hand: Plancius zou herhaaldelijk worden gekapitteld voor zijn openlijke kritiek op de magistraat, al moest deze laatste in dit geval een poging tot censuur herroepen vanwege interventie door Amalia. In 1683 vergat dezelfde predikant 'studieuselijck' voor de lokale stadhouder Damisse te bidden.²²⁶

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw was de verhouding kerk-magistraat vrijwel continu verstoord. Bron van groot ongenoegen bleef de (te) grote vrijheid van de katholieken in de stad; zo werden de 'roomsen' bijvoorbeeld openlijk ingeschakeld bij de extraordinaris petitie van 1682 benodigd voor de aanleg van nieuwe fortificatiewerken.²²⁷ De magistraat had hun, kortom, meer nodig in de uitvoering van haar beleid dan de protestanten. Vervolgens richtten de predikanten hun pijlen op gouverneur Weibnom. Het volgende jaar beklagde deze zich dat predikant Artopee in zijn preek zou hebben gezegd 'dat de fortificatie deser stadt als sijnde gebouwt op het bloet vande gemeente vanselfs soude omverre valle.'²²⁸ Ruim een jaar later ging zijn collega Visscher zover om te zeggen dat de - katholieke - gouverneur 'alhier tirannicq regeerde.'²²⁹ De gouverneur hield al enige jaren op zondags feitelijk open huis.²³⁰ Toen vervolgens in de loop van de jaren tachtig onder bescherming van de prins en zijn drossaard niet werd opgetreden tegen de praktizerende katholieken bij de bouw van hun nieuwe schuilkerk en de lokale stadhouder in deze kwestie zijn hand overspeelde, waren de rapen gaar. Deze kerk werd in de volksmond overigens 'gouverneurskerk' genoemd. Een andere oorzaak voor de groeiende onenigheid was dat de magistraat zich vanaf de jaren vijftig steeds intensiever was gaan bemoeien met de predikantsberoepingen en hierbij herhaaldelijk de kerkenraad en of de classis doelbewust passeerde of onwetend hield.²³¹ Bij de beroepingen werd vanwege het patronaatsrecht van de heer bovendien nauw samengewerkt met de domeinraad, waardoor de plaatselijke kerkelijke vertegenwoordigers buitenspel werden gezet. Dit blijkt eveneens uit de briefwisseling van de lokale stadhouder in welke de beroepingen steeds prominenter gingen figureren.

Eind zeventiende eeuw volgde het zwaarste conflict tot dan toe omtrent de doop van kinderen verwekt door soldaten bij prostituees.²³² De magistraat wilde dat de namen van moeders, en zo mogelijk vaders, openlijk vanaf de kansel zouden worden genoemd om dit kwaad te bestrijden. De kwestie van toezicht op geboorten van bastaardkinderen door de vroedvrouw van de stad was reeds in 1660 door de kerkenraad aangestipt; dit probleem speelde overigens al ruim een eeuw.²³³ Daar waar dergelijke onderlinge geschillen bij eerdere gelegenheden nog door tussenkomst van de ouderlingen-regenten konden worden opgelost, lag dit nu anders daar de politieke elite steeds vaker verstek liet gaan in de kerkenraad. Voor de mogelijke consequenties hiervan had deze reeds eerder, zij het tevergeefs, gewaarschuwd.

²²⁵ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 19-05-1668.

²²⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 451 d.d. 08-03-1683.

²²⁷ Ibidem, f. 413.

²²⁸ Ibidem, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 8-v d.d. 22-12-1683.

²²⁹ Ibidem, f. 47v-48 d.d. 21-01-1685.

²³⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 5: notulen 1677-1686, f. 115-6 d.d. 04-11-1679.

²³¹ Voor een fraai exposé over de onderlinge onenigheid, zie verder: NA, NDR inv.nr. 8012, f. 48-51.

²³² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 230-231.

²³³ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 04-11-1660. Zie eerder hoofdstuk vijf.

In Breda was de politieke reformatie in engere zin, dat wil zeggen van het bestuur, pas sinds 1637 volledig geslaagd. De schepenen waren inmiddels gereformeerd, zij het niet allemaal even overtuigend, en sommige andere bestuurders zelfs nog helemaal niet. Zij vormden daarentegen slechts een flinterdunne laag binnen de samenleving. Het mislukken van de samenvoeging van de diaconie met de aalmoezenierskamer in 1660 kan als symbolisch omslagpunt worden gezien voor het moment dat in de praktijk de omgangsoecumene sterker bleek dan het van bovenaf opleggen van twee separate invloedssferen.

Tussen 1639 en 1659 werden beide armenzorginstanties (aalmoezenie en diaconie) samengevoegd, een opmerkelijke stap.²³⁴ Dit gebeurde op aandrang van de gereformeerde diaconie vanwege eerder ontstane 'confusie'.²³⁵ Grootste struikelblok vormde waarschijnlijk de verantwoording van de gelden en de preciese rol hierin van het stadsbestuur als controlerende instantie. Maar ook religie speelde een rol. Aalmoezenier Damis Janssen werd in 1639, in plaats van de voormalig aalmoezenier Johan Stickers (uit een bekende katholieke familie), een andere aalmoezenier toegewezen 'wesende vande gereformeerde religie tegens de oude gewoonte, en dit sonder consequentie voor een iaer'.²³⁶ De protestanten, die in de stad veruit in de minderheid waren, stonden duidelijk te gewinnen van de nieuwe situatie al zal dit geen rol hebben gespeeld in de beslissing tot samenvoeging. Het experiment eindigde twintig jaar later echter in alleen nog maar grotere financiële wanorde. In hoeverre de rentmeester voor deze periode, schepen Jacob Drabbe, hiervoor enige persoonlijke blaam treft is niet duidelijk maar hij was betrokken bij andere financiële onregelmatigheden met gemeenschapsgelden. Met zijn opvolger als rentmeester, de corrupte schepen Hendrik van Berlicom, troffen de armen van de stad het al evenmin. Breda verkeerde daarnaast in een economische crisis. Religie bleef desondanks opspelen als factor van twist en partijdigheid Midden jaren vijftig werd door de magistraat, op aanmaning van enige kerkelijke personen, besloten bij de jaarlijkse bijzondere collecte voor het armkinderhuis de regenten hiervan te laten assisteren door de burgerkapiteins, in plaats van 'andere personen van de roomsche gesintheijt'.²³⁷ De afscheiding van de diaconie enkele jaren later was slechts een logische vervolgstap.

Binnen de aalmoezenie namen vanaf eind jaren zestig katholieke rentmeesters weer het heft in handen. In het daaropvolgende decennium was er sprake van groeiende armoede in de stad, die vanaf dat moment overigens niet meer lijkt te zijn gestopt. Als antwoord hierop kwam eind zeventiende eeuw een nieuwe regeling tot stand voor een gedeeld protestants en katholiek armencollege.²³⁸ Toezicht op de aalmoezenie werd voortaan namens de stad uitgeoefend door de buitenburgemeester en twee tienraads mannen. Vanaf de jaren dertig van de achttiende eeuw werden de zes regenten van het armencollege keurig verdeeld over de beide religies. In 1753 stelde de katholieke rentmeester Franciscus van der Locht een memorie op met als belangrijkste strekking tegen een voorstel tot separatie van middelen te zijn; met name het armkinderhuis zou hieronder komen te lijden.

²³⁴ Ook in Leiden en Delft werd de bedeling van armen door stad en kerk in elkaar geschoven, zie: Groenveld e.a., *Wezen en boeffjes*, 69 e.v. Zie verder voor Delft ook: Van der Vlis, *Leven in armoede*, 39 e.v. In beide steden was het aandeel katholieken in de bevolking echter beduidend minder hoog dan te Breda.

²³⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 227-228.

²³⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 14 d.d. 03-08-1639.

²³⁷ Ibidem, inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 76.

²³⁸ Van Goor, *Beschrijving*, 124-132. Zie voor de situatie na 1692 ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 114-115.

Het soude ook te dughen sijn dat de borgerije die sigh onderlinghs bemint, in cas van negotie en coopmanschap geen de minste differentie en maeken maer met den andere leeven en handelen even over er geen deversie van religie was het welke in kas van scheuringe te vreesen soude sijn dat die harmonie niet soude blijve continueeren want het kennelijk is en van aloude tijde een spreekwoord is geweest dat de gemeijnte een quaet beest is.²³⁹

Conclusie

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw werd de Bredase elite langzaam verscheurd door religie. Enkele vooraanstaande families binnen het stedelijk patriciaat hingen actief het nieuwe geloof van het calvinisme aan; zij werden bijgevolg de eerste slachtoffers van de Brusselse autoriteiten. De meeste regenten namen vooralsnog een afwachtende houding aan, hoewel men feitelijk de oude religie bleef toegedaan – iets dat bijvoorbeeld ook blijkt uit het katholiek laten blijven dopen van de kinderen. Voor een middengroep van ‘politiques’ of liefhebbers van de nieuwe religie was in Breda weinig of geen plaats: daarvoor wijzigden de omstandigheden zich te snel. De heersende sociaal-maatschappelijke instabiliteit na 1568 zorgde op zijn beurt wel voor een gebrekkige keuze onder de plaatselijke elite, vooral na 1581, omdat een deel van het patriciaat (meest calvinisten, maar ook katholieken) de stad had verlaten. Wie geld had, ontvluchtte enigszins als mogelijk deze door oorlog geteisterde stad. Hierdoor moest na 1590 van protestantse zijde deels de oude katholieke politieke elite gehandhaafd blijven, hoe ongaarne ook. Van onderlinge tegenstand op geloofsgronden was onder de Bredase regenten vooralsnog geen sprake: men werkte samen ten behoeve van de stad. De cohesie binnen de groep werd eerder aangetast door de komst van ‘buitenstaanders’: beide regimes waren binnen enkele jaren van een overgang telkens vooral afhankelijk van Brabantse uitwijkelingen voor aanvulling van het stadsbestuur. Dit gold ook voor het Spaanse interregnum van 1625-1637, toen het gehalte aan katholieken in de stad niet langer toereikend bleek na decennia van calvinisering. Omgekeerd, hield Frederik Hendrik later bij zijn heroveringen grote rekening met uitwijkelingen: Brabanders hadden bij hem beslist een streepje voor. De vaak veronderstelde dominantie van Hollanders in het bestuursapparaat van Staats-Brabant bleek pas in opkomst in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Pas met de verovering van Breda in 1637 kon de politieke reformatie onvoorwaardelijk worden doorgevoerd. De protestantisering van de politieke elite had daarvoor één valse start beleefd (1577-1581) en een langere periode (1590-1625) gekend waarin de interne verhoudingen langzaam in eigen voordeel waren omgedraaid, zonder dat nochtans sprake was geweest van een volledig succes. Vervolgens waren gedurende het Spaanse interregnum (1625-1637) de verhoudingen compleet omgedraaid. De politieke reformatie bleek vooral een zaak van de lange adem te zijn en slaagde alleen in de belangrijkste steden: het platteland werd niet of nauwelijks bereikt. Sommige families hadden ondertussen een eigen tussenoplossing bedacht als bestaansstrategie: zij ontwikkelden, naast de bestaande katholieke, tevens een protestantse tak. Hoe wijdverbreid dit fenomeen was staat vooralsnog niet vast. De belangrijkste regentenfamilie in Breda van de zeventiende eeuw, Bernagie, was slechts nominaal protestants: zij telde evenzeer luthersen en katholieken

²³⁹ ABB, doos III-37.

binnen haar geledingen. Dit compliceert het doen van al te ferme uitspraken over de geloofspositie van de stedelijke elite als geheel.

Door de overheersende rol van religie in de geschiedenis van de stad raakte de Bredase elite steeds meer verdeeld in subgroepen, in plaats van dat zij naar elkaar toegroeide. De politieke elite was vanaf 1637 weliswaar exclusief protestants geworden maar dat bracht deze groep geen grote winst. Integendeel, zij kwam in een merkwaardig soort isolement te verkeren: deelgenoot van het patriciaat, maar eigenlijk buitenstaanders daarbinnen. Inheemse regentenfamilies als Bernagie, Snel-len, Buycx, Buerstede en Damisse richtten zich hierdoor in toenemende mate alleen nog op elkaar. Voor de eerste generatie van na 1637 werd de stedelijke politiek uiteindelijk inzet van hevige factiestrijd. Tegelijkertijd verzaakten de regenten in toenemende mate hun maatschappelijke plichten ten opzichte van de eigen kerkorganisatie. Dit leverde hen kritiek op van de predikanten en een dalend prestige binnen de gemeenschap.

Terwijl een nieuwe groep van regenten hoofdzakelijk zijn eigen weg moest vinden binnen en buiten de stedelijke politiek, bleven de oude en hoofdzakelijk katholieke families ook na 1637 het patriciaat van de stad domineren. Het verlies aan politieke macht leverde hen weinig of geen gezichtsverlies op: hooguit kregen zij er concurrentie bij. In de eerste plaats bleef men bestuurlijk actief in de Baronie in dorps- en dijkbesturen. Zelfs tot ver buiten de eigen regionale grenzen toe was men zeer invloedrijk op bestuurlijk niveau. Daarnaast domineerden zij de stedelijke economie. Als groep vormden zij bovendien een veel hechterere eenheid, waarschijnlijk mede ter behoud van hun maatschappelijke positie. Samen stond men sterk, daar waar de regenten onderling verdeeld raakten.